

dr. Iztok Simoniti

Historia magistra mortis

Govoriti o človeškem zlu je potrebno, ker smo zanj odgovorni. Zlo je velika tema človeškega življenja in največja tema zahodnega človeka v 20. stoletju. 27. januarja letos sem bil v Auschwitzu, največjem morišču brez grobov na svetu. Po 60 letih od osvoboditve je Auschwitz postal skupna identiteta, točka slabe vesti in spomenik temne zahodne kulture grško-rimske in judovsko-krščanske tradicije. Vedno več je dokazov, da je v moji domovini Sloveniji največja koncentracija prikritih grobišč brez imen, v katere so naši očetje revolucionarji po vojni zmetali deset tisoče trupel. Teh morišč je kakšnih 400. Danes vemo za imena umorjenih v Auschwitzu, ne vemo pa imen umorjenih v Sloveniji. Sicer pa je zlo najbolj sistematična in neprekinjena "učna snov" mojega življenja. Morda to velja za vse zahodnjake.

Ta esej je razmišljanje o zlu in zločinih, o konceptih in praksah. Razmišljanje o zlu je dolg samemu sebi in napad na komodne filozofsko-psihološke teze o nedoumljivosti in posledično "nemisljivosti" velikega zla. Če ne vidimo izhoda iz stanj, ki so proizvod človeške misli in akcije – kar veliko zlo je – potem razmišljanje nima smisla, saj soglašamo s filozofijo zaprtega kroga (brezizhodnosti) ali stopnjujoče se spirale zla, katere namen je samouničenje. Razmišljanje o zlu je intelektualni in moralni podvig. Moralni zato, ker zahteva opredelitev do zla in zločincev, ter intelektualni zato, ker še vedno upamo, da se bomo zlu izognili, če ga bomo razumeli. Kako danes razumemo preteklost in načrtujemo prihodnost, je prej etično kot politično-praktično vprašanje.

Pri tem mi ni za metode družboslovnih in naravnih značnosti, ki so sicer pri urejanju in predstavitvi mnogih zgodovinskih spominov in uničevalnih tehnologij neizogibne. O metodi več na drugem mestu, tukaj le to, da so metode

družboslovnih in naravnih znanosti skorajda identične; bodisi da naravne ne presegajo ravni eksperimenta, bodisi da s humanističnimi dokažemo vse, kar hočemo. Bistveno se mi zdi, da razmišljanje o zlu nikoli ne zabriše vprašanja odgovornosti.

Zlo je nasilje nad človekom, ki povzroča smrt, bolečino telesa in obup duše. Zlo potrjuje misel, da "kamor koli človek gre, sreča samo sebe". Veliko zlo – zlo zaradi zla – in konkretno nasilje sta vedno utemeljena z ideologijami, teologijami in filozofijami. Kulturo zla – vse vrste nasilja – je najbolj izmojstrila zahodna civilizacija. In ker je kultura predvsem to, kako ravnamo drug z drugim, je zlo prvovrstno kulturno vprašanje. Kot navaden človek se sicer skušam prebijati skozi življenje z optimizmom, vendar poglobljanje v filozofijo zločina in prakso zločincev vodi v neozdravljiv pesimizem prav zaradi spoznanja, da človek svojega življenja ne more organizirati brez nasilja. Neresljivost problema se pokaže, kadar mučimo, ubijamo in uničujemo zaradi t. i. manjšega zla; torej, kadar ena življenja žrtvujemo v dobro drugih človeških življenj. To pomeni, da je zlo mogoče premagati samo z zlom, in ne z dobrim.

O distanci

Razmišljanju o zlu se ni mogoče izogniti, saj je nezaceljena rana, ki prehaja iz generacije v generacijo. Čas zdravi samo odrgnine na duši in telesu, nikoli globokih ran. Zato je zlo tista vrsta človeške muke, ki kljub preteku časa – stoletij ali desetletij – ne dovoljuje t. i. etične distance generacijam, ki jih zlo ni neposredno prizadelo. Še manj je možna t. i. etična ekvidistanca do vseh strani, udeleženih v zlu. Taka ekvidistanca je *contradictio in adiecto*, saj se s preteklim zlom ukvarjamo zato, da se do njega opredelimo. Veliko zlo se etično ne stara in pravno ne zastara. Zla ni mogoče gledati s ptičje perspektive, niti od strani – ob njem nismo in ne moremo biti neprizadeti, nevtralni, objektivni in razumevajoči. Pisanje o zlu zahteva jasno besedo, ki pomeni zavezo in odgovornost, in zavrača tezo o človeški ne(z)možnosti, da se ukvarja s samim seboj. Modno je trditi, da je sodobni človek odtujen in da izgublja smisel za drugega. Prav zlo in zločini (praktična izpeljava zla) dokazujejo, da se ni zmanjšal interes človeka za podreditev, uničevanje, poniževanje drugega človeka. Zlo ima svojo etiko in zločini svojo moralo. Etika zla je v tem, da se vrednost človeškega

življenja skozi vse 20. stoletje nenehno zmanjšuje, in morala zločina v tem, da so zločinske prakse vedno bolj raznovrstne. Vedno bolj dorečene filozofije o svetosti, dostojanstvu, posvečenosti mrtvih in zlatem pravilu so šibek odgovor na vedno bolj raznovrstne zločinske prakse.

Veliko zlo

Za številne vrste zla imamo številne izraze: zločin, gorje, slabo, grdo, hudo, mučno, grozno, grozljivo, strašno, težko, boleče ... Ampak tukaj nas zanima Veliko zlo, ki je bistvo vojne in totalitarnih režimov. Cilj velikega zla je razčlovečenje ali uničenje človeka. Veliko zlo je predvsem velika zmaga zla ali za verne zmaga hudiča. Pravijo, da je razmišljati o zlu brez dobrega narobe in nepravilno, saj zla ni brez dobrega. To ne drži; veliko zlo nima svoje dobre plati in iz njega nikoli ne nastane nič dobrega. Moralni pomen velikega zla je vedno nemoralen.

Zanima me zlo v smislu antičnega *eshaton*; tisti zločini, ki so poslednje in končne stvari za mrtve in tiste, ki so preživeli. To je nepopravljivo zlo, po katerem za umorjene ni več možen človeški začetek. Za preživele in potomce pa je začetek, kot vemo iz naše slovenske in še sveže balkanske izkušnje, zelo težek, ker so rane neozdravljive. Gre za nepopravljiva dejanja, ki jih poznejše generacije skušajo reševati z razgrajevanjem zla ter potrebo po pravičnosti, to je s spominom, krivdo, odgovornostjo, kaznijo, grehom, kesanjem, odpuščanjem, upanjem, obljubami, spravo, spomeniki itd. Razmišljanje o zlu je torej poskus razgradnje človeka zločinca na njegove psihologije in ustvarjalne prakse. To je vedno nedokončano delo, saj človek ustvarjanja zla ne more ustaviti. Niti modrost ne more zaježiti ali obvladati zle ustvarjalnosti. Res je, da je ukvarjanje z zlom nedokončano delo, ampak še bolj res je, da zlo – in kar o njem vemo – lahko razumemo in napovemo. Saj vemo, kaj iz česa nastane.

Končnost velja za umorjene, vendar se do resnice o umorjenih – tistih v Auschwitzu, Rogu, na Golem otoku ali v Srebrenici – živi ne prikopljejo enkrat za vselej, temveč si resnico o tem ustvarja vsaka generacija posebej znova. Resnica torej povzroča znotraj- in medgeneracijske spore med zmagovalci ter poraženci in njihovimi potomci; spori niso toliko o dejstvih, kolikor o vrednotah. Mislim na etični odnos

do tega, kar vemo; pri tem so dejstva – v smislu kdo, kdaj, kje in kako – pomembna pomagala ter predmet kronologij in zgodovin, ki nizajo, odkrivajo in vrednotijo toliko, kot stroke pač lahko.

Odgovornost

Vprašanje odgovornosti je osrednje vprašanje zahodne civilizacije, zato ker človek ustvarja proizvode, ki verjetno presegajo namen človeškega življenja. Človek sicer ustvarja ideje in sredstva proti življenju, odkar ve zase, vendar pa je šele v 20. stoletju ustvaril razmere za lastno uničenje. Mislim na razdiralne ideologije in religije kot duhovne podlage za jedrsko bombo, koncentracijska taborišča, genocid, etnična čiščenja, evgeniko, biopolitiko, kloniranje itd. Antisemitizem dopušča in zahteva uničenje vseh Judov, nacionalizem zahteva več pravic za moj narod in manj za soslednjega, fundamentalizem – katoliški ali muslimanski – pravi, da sta samo moja vera in moj bog prava in vsi drugi sovražni. Ideja jedrske bombe, koncentracijskega taborišča in genocida je v tem, da smo upravičeni množično ubijati. Skratka, brez odgovornosti etika, morala in vrednote nimajo smisla.

Brez osebne odgovornosti na zahodu ni mogoče organizirati svobodne (demokratske) družbe, katere izhodišče je človek posameznik, ki ima neodtujljive pravice in neodtujljivo odgovornost hkrati. Pravic v vsakdanjem življenju nikoli ni brez odgovornosti. In ravnotežje (napetost) med pravicami in dolžnostmi v vsakdanjem življenju deluje kot svoboda ali kot pravičnost. Teologije, ideologije in filozofije, ki človeku odjemljejo odgovornost za zlo – v imenu višjih, zunajživljenjskih ciljev – so nemoralne. Dolžnost intelektualcev ni nič drugega kot oblikovati koncepte in organizirati prakse odgovornosti za to, kar je človek ustvaril.

Vprašanje odgovornosti je zato temeljno v zadevah zla, "ki ima vedno ime in obraz tistih mož in žena, ki so se zanj odločili", je rekel papež Janez Pavel II. v *Poslanici za mir* decembra 2004. S tem je obsodil tudi ravnanje papežev velikih inkvizitorjev, ki so obsojali ljudi na grmado in tako – zagotovo nevede – nevarno zamajal dogmo o nezmotljivosti papeža. To pomeni, da ni zločina brez zločinca in da je kriv vedno človek, ne glede na to, ali je mož, oče, inženir, zdravnik, umetnik, vojak, sodnik, partizan, revolucionar, domobranec, poveljnik

ali duhovnik. Človek ostaja v vseh situacijah življenja samo človek, in to od rojstva do smrti in še dolgo časa po smrti, saj živi nenehno sodimo mrtve. Človek ostaja človek, ne glede na to, v imenu česa misli in deluje. Odgovornost je speta s človekom, ker drugače človeške družbe ni mogoče organizirati.

Dokler lahko izbiramo – tudi med lastnim življenjem in smrtjo – smo osebno odgovorni. Tudi v vojni in totalitarizmu imamo možnost odločitve, vendar so te praviloma povezane s smrtjo in zločinom. Človek je torej osebno odgovoren (kriv ali nedolžen), četudi vemo, da se v vojni in totalitarnem režimu zločinu ni mogoče izogniti. Mnogi vojni zločinci na sodišču trdijo, da so izvrševali ukaze nadrejenih, sicer bi jih ubili. To je verjetno res, ampak vseeno so imeli možnost, da bi se, za ceno lastnega življenja, ukazom uprli. Ekleziastični *respondeat superior* (odgovarja višji) pravno ne eskulpira več zločinca. Po naravnem pravu ga ni nikoli.

Etična in pravna plat odgovornosti se nikoli čisto ne prekrivata, a čim bolj se prekrivata, tem boljša je družba. Več je etike v zakonih, bolj človeški so; rečeno drugače, več je naravnega prava v državnem in mednarodnem pravu, bolj človeško je. Brez krivdne odgovornosti konkretnih oseb ni mogoča nobena, kaj šele dobra družba. Pravno je za osebno krivdo relevanten psihični odnos zločinca do tega, kar je storil, toda v civilizacijskem smislu je še relevantnejši odnos države (družbe) do zločina in s tem do zločincev. Iz tega odnosa se vidi hierarhija vrednot neke družbe in njena pripravljenost ustvariti dobro družbo. Kaznovanje zločincev za zločine pred 50 ali 60 leti je način, kako zadostimo občutku za pravičnost, ki se ne spremeni niti desetletja po zločinih. Zločincev, ki so danes starci, ne obsojajo zato, ker bi bili danes družbeno nevarni, ampak zato, ker je družbeno nevarno, če ostanejo nekaznovani za zločine, ki ne zastarajo.

Pri razčiščevanju odgovornosti – greha, krivde, kazni – ne gre za maščevanje – to bi bilo prepoceni –, ampak za to, da si utrdimo spoznanje, da so zločini zavestno, načrtovano, organizirano človeško ravnanje in ne "pahnjenost v usodo, zgodovinsko nujnost, izzvanost v situacijo" itd. Dejstvo, da v določenih razmerah (vojni, totalitarnih sistemih) ne moremo biti dobri, ampak samo zli, nas ne odveže odgovornosti. Judovska maksima: "Samo nekateri so krivi, vsi pa smo odgovorni", danes pomeni, da so za konkretne zločine odgovorni posamezniki; vsi, predvsem intelektualci, pa smo odgovorni za razumevanje dejanj in stanj, ki vodijo v zločin

ali v katerih se zločinu ni mogoče izogniti, saj je zločin samo bistvo teh stanj. **Vemo, kako teče zgodovinski tok zla in katere tehnologije, metode in proizvodi so samo za uničevanje in smrt. Vemo tudi, kaj iz česa nastane.** Ker so ideje zla in zločini človeški proizvod, nas zanima vprašanje "človeške svobodne volje in odločitve", četudi nas situacija v zlo prisili. Rimski *coactus volui* (prisiljen sem hotel), srednjeveški *respondeat superior* (odgovarja višji) in današnji "ubili bi mene" nas torej ne rešijo odgovornosti. Pravica ima zavezane oči, sodniki pa jih imajo široko razprte; to pomeni, da moramo obsoditi krivca – na primer starca – vendar smo do njega lahko bolj usmiljeni.

O grehu, krivdi in kazni – misliti in delovati

Poskusi različnih mislecev, da bi na primer o slovenskih med- in povojnih zločinih mislili zunaj tradicionalnih etičnih in pravnih kategorij "greha, krivde in kazni," so legitimni, saj tem mislecem ne smemo odrekati iskrene želje, da najdejo izhod za vse nas. Kljub temu menim, da zunaj teh kategorij ni mogoče urediti svojega kolektivnega in posamičnega spomina ter zgraditi za vsakdanje življenje uporabnih etike, morale in vrednot. To, kar se nam je zgodilo, se nam dogaja in se nam bo zgodilo, je delo človeka posameznika, na katerem stoji vsa zgradba zahodne svobode in odgovornost zanjo. Zato zavračam misel, "da obstaja neka raven ali način bistvenega mišljenja, za katerega tiste medvojne in povojne grozote na Slovenskem pravzaprav niso razložljive niti misljive v kategorijah greha, krivde in zahteve po pravični kazni za to krivdo nedvomnih in edino krivih akterjev tega zločina po svobodni odločitvi. Zavest takih presoj in zahtev namreč v svoji zgodovinski nepristnosti ne uvidi izzvanosti tega početja od tistega nji povsem v skritost in pozabo odtegnjenega človeško 'nadčloveškega' vladajočega, ki sem ga omenjal" (dr. Ivan Urbančič). Ta citat ni iztrgan iz konteksta, ampak je kontekst sam.

Misliti pomeni tudi misliti, kako misel deluje v praksi; govoriti pomeni upoštevati, kako beseda deluje v življenju. Že v antiki je bil jezik razumljen kot neločljiva zveza med *leksis* in *praxis*, besedo in delovanjem, tudi zato, ker je tudi resnica razumljena kot sklad med mislijo, besedo in dejanjem. Misliti Kartagina pomeni organizirati njeno uničenje, misliti

o boljši rasi pomeni pripravljati se na uničenje slabših, misliti koncentracijsko taborišče, holokavst, evgeniko, etnično čiščenje, posiljevanje pomeni to hoteti preskusiti v praksi. Misliti jedrsko bombo, kemično orožje in zastrupljanje voda pomeni to načrtovati, organizirati in udejaniti. Ko danes premišljujemo o temni preteklosti, si urejamo sedanost in pripravljamo prihodnost. Kadar je med besedo in prakso nasprotje, moramo razumeti, da praksa kaže na to, kar res mislimo. Beseda kaže samo na to, kar trdimo, da mislimo.

Jezik – mišljen, izgovorjen ali zapisan – je posrednik med tem, kar je (biva) in človekom. Jezik je prenosnik, spoznavalec in ustvarjalec resnice, ki povezuje koncepte s prakso, mišljenje z delovanjem. Heideggerjeva misel: “Jezik je hiša biti”, je nekakšna sinteza Platonove, da je “jezik sredstvo za spoznavanje stvarnosti” (*Kratil*), in Aristotelove, ki je med jezik in resničnost postavil mišljenje z logiko. Samo “neodgovorni” trdijo, da ni zveze med *leksis* in *praxis*. Odgovornost se za ateiste začne v glavi, za verne pa v srcu, kjer bivajo hudobne misli. Nerazumljivo pisanje je zmešnjava v glavi in še bolj je res, da zapleteno pisanje ni bližje resnici.

Blažena krivda Edvarda Kocbeka

Stoletnica rojstva Edvarda Kocbeka (leta 2004) je bil trenutek slavljenja. Kocbek je bil politik in disident ter predvsem velik pesnik in zato utopist. In prav zato bodo njegova dela stalno navdihovala poznejše generacije. Moja moč se bo pokazala po moji smrti, je napisal. To pomeni, da moramo pozorneje brati, kar je napisal, in drugače razumeti, kar je storil.

Slabe metafizike so bile vedno podlage še slabših političnih filozofij in najslabših političnih praks. Prava intelektualna zmešnjava je Kocbekova iznajdba t. i. blažene krivde, ki kaže predvsem na eksistenčno muko človeške odgovornosti. S tem mučeniško-svetniškim konceptom skuša Kocbek upravičiti svoj privoljenje v medсловensko nasilje in zločine v času vojne. Sicer pa je tudi za Kocbeka – kot za vse katoliške intelektualce – značilno, da se (naj)bolje počuti v raznih trpljenjskih tematikah. Bolj Kocbek zapleta svoj teološko-filozofski konstrukt blažene krivde, manj je prepričljiv. Ne odreče se pisanju dnevnika, vendar zapiše težke stvari z nejasnimi besedami, ki pa so dovolj jasne, da z njimi ne more – morda ne želi – preslepiti bralca, da je vedel, razumel

in sprejel nasilje in zločin kot neizogibnost medslovenskega obračunavanja. Od Kocbeka bi človek pričakoval jasen napotek nam, manj vednim: v vojni se ubija in počenja zločine, vendar smo zanje kljub temu odgovorni. Mislim, da sta Kocbek in Dušan Pirjevec to vedela in razumela – ter seveda mnogi drugi tudi – vendar je bila to za oba tako grozna izkušnja, da sta potrebovala 30 let, da sta upala povedati resnico. Oba leta 1975, Kocbek v tržaški reviji Zaliv in Pirjevec v svojem *Dnevniku*. Nasilje in zločini, ki so značilni za vojno, revolucijo, kolaboracijo, državljansko vojno, so se zaradi totalitarnega režima nadaljevali še dolgo po vojni. Slovenska izkušnja je zmaga velikega zla, ki poškoduje posameznika in narod tako, da se zla ne odpusti ali pozabi, in to se kot nezaceljena rana prenaša z ene generacije na drugo. Oba – tisti, ki vojno povzročijo, in tisti, ki se v (pravični) vojni brani – vesta, da bosta morala počenjati tudi zločine, za katere bosta odgovorna. Poražence se obsodi kot zločince takoj po koncu vojne, zmagovalci "heroji" pa postanejo zločinci šele po dolgih desetletjih, ko ne morejo več prikrivati tega, kar so počeli.

Moja ocena blažene krivde ni kritika Kocbeka – njegovi dnevnikarji so najboljši intelektualni dokument o partizanstvu – ampak prej ocena bestialnega stanja, v katerem je vse zoper človeka, a se ta kljub temu ne more otresti odgovornosti. Največji slovenski intelektualci, udeleženci vojne, so potrebovali desetletja, da so si upali spregovoriti o zločinu in zločincih ter da so doumeli svojo "krivdo", ko so tiho privoljevali v zlo ali v njem celo sodelovali.

Proti človeku

Človek ustvarja stanja – vojne, totalitarne režime – v katerih je lahko samo slab; dober je lahko le za ceno lastnega življenja. Zlo je inherentno komunizmu, fašizmu, nacizmu, fundamentalizmu. V vseh "izmih" ljudje počnejo zlo v imenu nečesa višjega, vendar na koncu vedno deluje samo kot zlo zaradi zla. Teror in zločin sta *modus operandi* sistema, katerega lepilo je strah. Zato sem antinacist, antifašist, antistalinist, antikomunist, antiklerikalec in antifundamentalist. Nacizem zahteva uničenje rasnega sovražnika (Judov, Ciganov), komunizem uničenje razrednega sovražnika (buržoazije), fundamentalizem in klerikalizem pa uničenje

verskega sovražnika (muslimanov, kristjanov, protestantov).

Če razumemo bistvo teh ideološko ali teološko utemeljenih stanj, potem ne moremo odvzeti zgodovinske krivde totalitarnim režimom 20. stoletja. Preučevati moramo vsakega posebej, da bi razumeli, zakaj so, kljub različnim imenom, enako uničevalni, zakaj so si smrtni sovražniki in zakaj so si tako idejno kot strukturno podobni. Morfološka primerjalna analiza – analiza organizacije družbe in njenih institucij za vzdrževanje terorja – bi pokazala, da se zelo dobro spreminja v zločin v podobnih ali identičnih institucionalnih oblikah. Med Gestapom, NKVD in Udbo ni vsebinskih razlik, niti jih ni med Auschwitzem, Vorkuto in Golim otokom, niti jih ni v *formi mentis* Himmlerja, Berije ali Matije Mačka; povzročanje zla je bila njihova naloga, ki so jo opravljali z enakim zgodovinskim zanosom kot nekoč inkvizitorji, ki so sežigali ljudi. Študija Hannah Arendt o izvoru totalitarizmov (nacizma in stalinizma) ter o banalnosti zla je uporabna tudi za vse poznejše, na primer azijske "izme". Njihovega bistva – systemskega zla in praktičnih zločinov – ne smemo spregledati, čeprav so v totalitarnih režimih "izsušili močvirja, zgradili tovarne in ceste, zravnali hribe in rečna korita, posejali polja in zasadili gozdove ...". Kljub elektrifikaciji, industrializaciji, opismenjevanju, socialni varnosti, agrarni reformi, zaposlovanju, arondaciji, ekspropriaciji, nacionalizaciji, kolektivizaciji, avtocestam, železnicam in drugim javnim delom je njihovo bistvo protičloveško.

Kot rečeno, na osebni odgovornosti stoji celotna zgradba zahodne svobode, ki je: prvič, inkluzivna, torej sam nisem svoboden, če ni svoboden tudi drugi; in drugič, svoboda je naporna, saj pravice ohranim samo, če se uprem vsem, ki mi jih hočejo odvzeti, in teh je, tudi v razvitih demokracijah, vedno veliko. Zahodna svoboda zahteva, da so demokrati stalno na preži – v stalni pripravljenosti – zato da nedemokrati ne bi uvedli totalitarnega, obsednega stanja, v katerem je zlo neizogibno. Svobodna država je stalno na preži z zapleteno demokratično mašinerijo ("*check and balances*"), ki omogoča, da v vsakem trenutku lahko vemo, kdo je za kaj odgovoren. Svobodna družba pozorno nadzoruje oblast in varuje pravice šibkih. Pravice v vsakdanjem življenju – edinem, ki ga imamo – vedno delujejo kot dolžnosti, kar pomeni, da jih moramo uporabljati in se zanje boriti, kadar so ogrožene, sicer jih izgubimo.

Kolektivna odgovornost in krivda

Zgradba zahodne svobode temelji tudi na kolektivni odgovornosti. Če sprejmemo tezo o kolektivni zavesti – zgodovinski, nacionalni, kulturni – moramo sprejeti tudi tezo o kolektivni krivdi in odgovornosti. Zahodna civilizacija priznava moralno kolektivno odgovornost, vendar ne tudi pravne (kazenske) kolektivne odgovornosti, zato ker na tem principu ni mogoče organizirati svobodne družbe, možno pa je organizirati nesvobodno. Zahodna civilizacija je razvila filozofijo in prakso: "Drugi, torej drugačni so krivi" ter zelo sramežljivo in neodločno sprejema moralni imperativ "Mi smo odgovorni!".

Drugi so krivi. Skripture pišejo o kolektivni krivdi: Bog kaznuje vse v Sodomi in Gomori, vsi so grešni in vsi bodo pogubljeni; vse ženske so grešne in bodo rojevale v mukah; vsi Judje so krivi, saj so ubili Boga; pokončajte vse, Bog bo prepoznal svoje. Ta, skozi stoletja izmojstren princip je svoj bestialni vrh doživel z načrtovanim genocidom nad Judi, uničenjem nekaterih Slovanov (menda Slovencev), Sintov in Ciganov, homoseksualcev in duševno bolnih, "ki živijo življenje, nevredno življenja". Revolucije in totalitarni režim vedno ustvarijo kolektivnega sovražnika: vsi domobranci, vsi kapitalisti, vsi kulaki, vsi intelektualci itd.

Etika (ideja) kolektivne krivde je v tem, da lahko določene kategorije ljudi uničimo, saj si ne zaslužijo, da bi živeli. To pomeni, da nismo krivi, če jih uničujemo, saj opravljamo dobro delo. Definiranje Drugega kot sovražnika je naloga intelektualcev, ideologov in teologov. Politika samo sproži uničevalno mašinerijo in uporabi "pravo", ki je praviloma sokrivec velikih zločinov. Zakone o uničevanju duševno bolnih v Nemčiji in Avstriji so pisali "eminentni" pravniki! Pri nas so pravo tolmačili in pisali – v vseh fazah revolucionarne justice, t. i. dahavskih procesov – najuglednejši pravniki.

Mi smo odgovorni. Problem pravne pravičnosti na zahodu ni rešljiv s kolektivno krivdo, "ker ni mogoče celega naroda pred sodiščem obsoditi na smrt". Problem pravne pravičnosti je rešljiv samo z individualno krivdo: nacističnih, balkanskih, japonskih, italijanskih, slovenskih in sovjetskih zločincev ter zločincev v Ruandi, Sudanu, Biafri, Indoneziji, Severni Koreji itd.

Vendar naravno pravo (etika) pozna kolektivno odgovornost. Kolektivna odgovornost (krivda) ima politično in zato moralno razsežnost. Na primer Srbi so na svobodnih volitvah

trikrat izvolili Slobodana Miloševića in Hrvati Franjo Tuđmana, ki nista skrivala, da bosta svoje obljube uresničila z nasiljem, vojno in terorjem. Kolektivno smo odgovorni, če trikrat glasujemo za nacionalizem, netoleranco in sovraštvo, ki so pripeljali do vojne, etničnega čiščenja in do povsem novih, do tedaj neznanih zločinov. Resda ni mogoče soditi vsemu narodu, ampak vseeno moramo razumeti, da smo odgovorni za to, koga volimo; razumeti moramo, da prav na volitvah sodelujemo pri napačnih odločitvah. In na svobodnih (tajnih) volitvah, praviloma, volimo tiste, ki niso drugačni od nas in za katere menimo, da bodo izpolnili, kar so obljubili.

Zlo, ki postaja za tretji svet vse bolj neznosno, in se razvija v smeri velikega zla, je t. i. globalizacija. Zato sem tudi antiglobalist. Kolektivna odgovornost je vsekakor zelo izostrena v kontekstu globalizacije, za katero je odgovoren zahod. Nezahodni svet jo doživlja kot nasilje zahodnih, posvetnih in verskih vrednot in praks ter kot hegemonijo vojnih in civilnih tehnologij. Globalizacija je za nezahod brutalna ekspanzija, ki ekološko, demografsko in gospodarsko pustoši. Zahod je odgovoren zato, ker ve, kaj ustvarja zlo, pa ga kljub temu izvažja. Zahod ve, da bo izvoz nekaterih vsebin, ki so znaki samouničevalnih tendenc zahodne civilizacije, v svetu revnih podeseterjeno uničevalen. Mislim tako na sodobne vojaške tehnologije kot tudi na tiste družbene koncepte, ki temeljijo na kapitalski logiki in za katere je ljudi že povsod preveč.

Bogati zahod je dolžan pomagati revnim tretjega sveta. Pomagati moramo vsi bogati in ne samo najbogatejši med nami. Če bomo to razumeli, potem bomo tudi našli način za konkretno razdelitev te odgovornosti znotraj zahoda. Francoski predsednik Jacques Chirac predlaga na primer davek, ki naj ga vsi bogati (zahod) plačujejo revnim.

Moralne in pravne praznine

Srbi so v vojni z Bosno (med letoma 1992 in 1995) uporabljali posiljevanje muslimank kot del vojne strategije. Ali je tako posilstvo vojni zločin, čeprav ga pravo vojne (*jus in bello*) nikjer ne omenja? Seveda je zločin!

Ali je lahko pravna praznina – neinkriminiranje posilstva kot vojnega zločina – razlog, da se posiljevalec in njegov nadrejeni ne kaznujeta kot vojna zločinca, ampak samo kot

“navadna posiljevalca”? Menim, da ju lahko obsodimo kot vojna zločinca.

Ker za veliko zlo ni moralnih praznin, saj ga lahko razpoznamo v vsakem trenutku, ne more biti pravnih praznin niti za veliki zločin, čeprav zanj nimamo posebnega zakona. Družba, država in mednarodna skupnost se proti velikemu zločinu branijo tako, da ta nikoli ne zastara, kar pomeni, da potreba po tem, da država preganja in kaznuje zločinca, nikoli ne preneha. Danes preganjajo take zločince za zločine proti Judom med drugo svetovno vojno na Madžarskem, kjer za informacije o zločincih celo ponujajo denarno nagrado 10.000 evrov. V Litvi, Latviji in Estoniji sodijo komunističnim zločincem za zločine v času stalinizma itd. Krščanstvo veliki zločin sankcionira tako, da si ga ljudje med seboj, vključno s papežem, ki je božji namestnik, ne morejo odpuščati, temveč je to stvar poslednje sodbe, ko Bog po smrti človeka pretehta vsa njegova dobra in slaba dejanja.

Ker zla ni težko prepoznati, tudi zločina ni težko pravno sankcionirati. Nobeno zlo ni take “nadnarave ali nadpojavnosti” (supranature ali metafizike), da ga po naravnem pravu ne bi mogli definirati kot zlo in po pozitivnem pravu kot zločin. Tudi noben človeški zločin ni tak, da ga ne bi mogli pravno sankcionirati kot zločin. Pravice po naravnem pravu so tiste, ki jih ima človek kot človek in ki mu jih ne more odvzeti nobena – ne cerkvena ne posvetna – oblast. V pravnem smislu je naravno pravo pravzaprav *ius cogens*, ki ga ljudje s svojimi sporazumi ne morejo spreminjati. Torej je celotni korpus človekovih pravic del naravnega prava. In samo še vprašanje časa je, da bomo tudi “živi in neživi naravi” priznali pravice po naravnem pravu in bodo učinkovale kot *ius cogens*.

Temeljni civilizacijski princip je, da neko dejanje ni kaznivo, če ni z zakonom definirano kot tako (*Nullum crimen sine lege previa.*) Vendar pri velikem zločinu ni potrebno, da so vsa zločinska dejanja posamič inkriminirana, zato da bi lahko kaznovali zločinca, ki posilstvo uporabi kot del vojaške strategije. Naravno pravo (etika) je potrebno zato, ker je inventivnost (ustvarjalnost) zločincev vedno pred pravom, ki caplja za zlom, in zato bi lahko zaradi “pravnih praznin” ostali nekaznovani mnogi vojni in mirnodobni zločinci. Zato ponavljam, da zaradi naravnega prava (izvirne etike) ni pravnih praznin. Etika nas legitimira, da sprejemamo zakone z retroaktivno močjo in tako kršimo drugi civilizacijski in

pravni princip, po katerem zakoni veljajo samo za dejanja v prihodnosti. Vendar lahko storilce velikega zla (npr. vojnega posiljevalca) obsodimo tudi po že obstoječem pravu, upoštevaje pravno analogijo. Vse, kar je v miru zločin proti človeštvu (proti vsemu korpusu temeljnih pravic o človeškem dostojanstvu, verski, rasni, spolni integriteti, prepovedi mučenja, pravici do osebne lastnine, pravici do poštenega sojenja itd.), je namreč v vojnem času vojni zločin, pa če je kot tak sankcioniran ali ne.

Drugi pomemben pravni princip je, da tistega, ki ni pravnomočno obsojen, ne moremo šteti za krivega. To je neumnost in v bistvu pravna nevarnost in družbena nemoralnost. Zločinci so tudi neobsojeni zločinci. Nesposobnost in nepripravljenost sodnega sistema, da obravnava in obsodi zločince, deluje kot njihova zaščita, tako da ogroža družbo. Če naš pravosodni sistem ne bo sposoben obsoditi na primer Kardelja, Kidriča, Ribičiča, to ne pomeni, da niso krivi, temveč da jih nismo sposobni obsoditi, kljub temu da je proti njim dovolj dokazov. To pomeni nepravno državo in nemoralno družbo.

Abolicije, pomilostitve, amnestije so neuporabni pravni instrumenti, kadar gre za zločine proti človeštvu. Pravo – če to hoče biti – ne more z nobenim instrumentom nekoga odvezati krivde za zločine proti naravnemu pravu; zločini po naravnem pravu so zločini tudi po Božjem pravu (ne po cerkvenem), saj za te zločine ne more dati odveze niti duhovnik niti papež, ampak samo Bog s poslednjo sodbo. Verni imajo torej še upanje, da jih Bog ne bo kaznoval, neverni tega upanja nimamo; naravno pravo je neusmiljeno. In v tem je nemoralnost cerkvenega prava v odnosu do naravnega prava.

Kazen za zločin je enako pomembna kot resnica o zločinu; če se dokopljemo do resnice, kazen ne sme umanjati. Resnica pomeni dokopati se do dejstev, ki nam nalagajo dolžnost, da krivca kaznujemo. Resnica je torej razumeti pravo naravo zločina, ki zahteva kazen.

Vemo, da človek zaradi svoje ustvarjalnosti še ni dosegel svojega dna. Vendar ne drži, da je v 20. stoletju ustvaril zlo, ki se je izmaknilo moralnim ali pravnim kategorijam zločina. Zato ni res, da "koncentracijsko taborišče v taki meri presega pravni pojem zločina, da se je pogosto enostavno opustila obravnava specifične pravno-politične strukture, v kateri je prišlo do teh dogodkov" (G. Agamben, Homo sacer). Bistvo totalitarizmov je zlo, in zločini se udejanjajo s pomočjo celote

represivnih institucij: pravosodnega sistema, policije, vojske, koncentracijskih taborišč, gulagov, Golega otoka, in nobena od teh institucij ni taka, da bi se lahko izmaknila moralnim ali pravnim kategorijam zločina.

Mednarodno pravo zaostruje odgovornost in širi listo vojnih zločinov, vendar mednarodna skupnost – države, mednarodne organizacije, civilna družba – še ni pripravljena s konvencijami “uzakoniti”, da bi vse, kar je v miru zločin proti temeljnim človekovim pravicam, v vojni razglasili za vojni zločin. Poveljujoči so odgovorni za zločine svojih vojakov na bojišču ali v zaporih, saj sami praviloma ne mučijo ali ubijajo. Pravno zaostrovanje odgovornosti je dobro znamenje; pomislimo tudi na maščevalnost tistih, ki so jim v vojni ubili najbližje, ali na družbene marginalce, ti kot vojaki naenkrat dobijo strahovito moč (uničevanja), ki je kot navadni državljani nikoli nimajo.

Vrednote

V 20. stoletju je zlo porazilo dobro na vsej črti. Danes moramo zlo odkrivati v začetnih fazah, ga razložiti ter se mu upreti, sicer nas bo dokončno premagalo. Za ta boj nismo tako slabo oboroženi. Narava ali bistvo triade – “etika, morala, vrednote” – je ontološka: ti pojmi na različnih ravneh uporabnosti določajo, kaj je prav in kaj narobe, pravično in krivično, resnično in lažno, pošteno in goljufivo, dobro in zlo itd. Etika je samo filozofija o tem, kar je prav in narobe; morala je konkreten napotek o prav in narobe: ne laži, ne kradi, ne ubijaj. In vrednote – resnicoljubnost, poštenost, solidarnost, iskrenost – so moralni smerokazi za konkretna dejanja. Različne vrednote pomenijo, da zdaj različno razumemo to, kar je bilo, in to, kar je zdaj prav in narobe, torej, da imamo različna etična izhodišča za ravnanje v sedanosti, iz katere nastaja prihodnost.

Veda o vrednotah se imenuje aksiologija. *Aksios* pomeni grško vreden in *logos* znanost. Vrednote torej stremijo k vrednemu, ki je dobro. Ampak prave vrednote ne izhajajo iz usmerjenosti človeka k dobremu, kot tudi ne iz izmišljenih idealov o lepoti, dobroti, resnici in pravici, temveč iz realnih – bioloških ali političnih – potreb. Vrednote so moralni smerokazi, kako naj se v konkretnih situacijah vsakodnevno odločamo

med dilemami, kako ravnati z ljudmi, naravo, mikro- in makrokozmosom. Vrednote so zidaki katere koli kulture.

Vrednote človeka, ki je čist, varen, nahranjen, ugleden, so drugačne od človeka, ki je strt, lačen, umazan in ustrahovan. Kakšne so vrednote (potrebe) mučenega? Verjetno, da se mučenje neha in morda, da bi mučitelja kaznovali, da se mu maščuje. Kakšne so vrednote tistega, ki so mu pobili sorodnike in jih pustili v kakšnem breznu, kakšne so vrednote zapornika z Golega otoka in njegovih mučiteljev, ki so še živi in jih sam nekaj poznam? Kakšne so vrednote otroka, katerega oče je bil na "napačni" strani – domobranec, nemški, italijanski, ustaški vojak – in so mu to ves čas govorili v šoli, v družbi, na delovnem mestu, v medijih?

Z ustvarjanjem določenih stanj vplivamo na dejanske potrebe in torej na vrednote. In danes vemo, katere so tiste okoliščine, ko si človek samo želi, da ga ne bi topli, mučili, poniževali, po krivem obsojali, pustili lačnega, strtega, umazanega. Pred grozo mučenja in nasilne smrti delujejo smešno in protičloveško "filozofi", ki govorijo "o človeški ne(z)možnosti izrekanja, kaj so smisel, sreča, cilj, pot, kaj človečnost človeka, saj vsega tega ni mogoče dojeti zgolj z mišljenjem, češ da prekriva tudi tisti presežek onkraj razumskega, ki je temelj vsemu življenju".

Potiskanje vzrokov za dejanja na tem svetu v Onstranstvo spodbuja potrebo po zlu in megli mejo med prav in narobe. Kadar vidimo smisel in cilj tam onkraj, smo vedno pripravljene uporabiti nasilje nad tem tukaj. Ker je življenje onkraj več vredno od življenja tukaj, zli počenjajo največje svinjarije, saj so zapletene filozofije in teologije na njihovi strani. Vprašanja odgovornosti – etične, moralne, politične, cerkvene, kazenske, stanovske – ne smemo potiskati v sfero presežnega, saj je vedno neizrekljivo in neulovljivo. Tam onkraj, kjer je božja odgovornost, ni človeške.

Idoli in (mon)izmi

Izmi zahtevajo žrtvovanje življenja v imenu nadživljenja, ne glede na to, ali so teološko ali ideološko utemeljeni, zato so vedno nasilje nad živimi in mrtvimi. Včasih so ljudi žrtvovali različnim bogovom. Moderna jih je nadomestila z novimi idoli: izmi. Načelno je zahodna civilizacija obsojala ubijanje, mučenje, sežiganje in razčlovečevanje v ječah. Toda

kadar se to ni počenjalo za lastno korist, temveč za Boga, Resnico, Zveličanje, Vero, takrat je bilo dovoljeno. Ravnokar smo to lahko počeli za Komunizem, Stalinizem, Nacizem, Fašizem, Klerikalizem in danes za Fundamentalizem. Vsi izmi – božji in posvetni – so vedno v službi uresničenja zgodovinskih zakonitosti, torej tega, kar se mora zgoditi, in to pomeni, da tudi ubijanje sodi med te neizogibne zakonitosti. Zlo v imenu izma je moralni imperativ in zločin vsakodnevna politika v smislu: “Bleščeča luč terorja naj v izgradnji socializma nikoli ne ugasne!” (Džerdžinski).

Izmi hočejo ustvariti novega človeka z uničenjem prejšnjega in se v praksi kažejo kot uničevanje, nihilizem in razčlovečevanje. Zato je uporaba psihičnega in fizičnega terorja v imenu to- ali onstranskega, višjega smisla, vedno legitimna. Boj med izmi je boj med totalitarizmi, ki se smrtno sovražijo, saj izhajajo iz istih razmislekov in praks o prvih in poslednjih ter vseh vmesnih stvareh. Danes vemo, da ni Boga, Ideje, Izma in Onstranstva, v imenu katerega bi lahko počenjali zlo. Ampak tudi delati dobro v tem imenu je nesmiselno; dobro moramo delati zaradi svoje človeške ranljivosti in občutljivosti naravnega okolja.

Borci za Resnico in Boga (ali izme) niso sposobni kesanja, opravičila, iskrenega obžalovanja. Če papež Janez Pavel II. danes obžaluje zločine pred 400 leti, potem je tudi za naše revolucionarje (komuniste) 60 let prekratek čas. Opravičilo po 400 letih je groteskno, tako kot bi bilo po 60 letih. Toda spoznanje, da so to bili zločini, je dobra stvar. Partija zločinov ne more obžalovati, ker je bil to njen *modus operandi* in ga ni razumela kot zločin, tako kot ga visoki cerkveni kler ni. Delovanje v imenu razrednega boja, zgodovine, revolucije, sovražnika, novega človeka, pravičnejše družbe ni zločin, temveč legitimno in nujno delovanje. Komunisti so bili globoko prepričani, da je zgodovina – pot k dobremu – na njihovi strani. Čeprav današnje generacije menijo, da so zločinci, ker so morili in mučili, so sami verjeli, da bo (komunistična) prihodnost potrdila pravilnost njihovega početja. Tako mi je povedala Vida Tomšič, ko je pojasnjevala vizijo Edvarda Kardelja.

(Mon)izem lahko deluje samo nasilno, čeprav si včasih nadene človeško masko. (Mon)izem izhaja iz starega prepričanja, da obstaja en sam sistem resnic, ki se mu mora na koncu prilagajati vse, če je le pristno. Posledica tega prepričanja je, da morajo tisti, ki vedo, voditi tiste, ki ne vedo. Ubogati je

treba tiste, ki poznajo odgovore na nekaj velikih problemov človeštva, saj samo oni vedo, kako je treba organizirati družbo, kako naj posamezniki živijo in kako naj se razvija kultura. Tako je mislil Platon s filozofi kralji, ki so imeli pravico ukazovati drugim. Vedno so bili ljudje in danes jih je mnogo, ki mislijo, da bi se svet zelo izboljšal, če bi ga vodili znanstveniki ali akademiki. Če smo prepričani, da vemo, kaj je dobro za drugega, potem mu z lahkoto odvzamemo vse pravice. In kot vemo, si ni še nihče izmislil boljšega opravičila ali celo razloga za neomejeni despotizem neke elite, ki večino prikrajša za temeljne svoboščine.

Pomembne so torej vrednote, ki izvirajo iz realnih potreb, kar pomeni, da me zanimajo vsakodnevni ljudje, ne eremiti, svetniki, nesnovna in nadnaravna bitja. Karl Marx pravi, da "je lahko biti svetnik, če nimamo nikakršne želje biti ljudje". Po zadnjem učenju papeža Janeza Pavla II naj bi bili svetniki sicer navadni ljudje; morda jih je zato sam posvetil skoraj 500 in skoraj 1500 beatificiral, ti bodo prav tako postali svetniki. Zato drži naslednja misel. "Pokrajina vrednot, po kateri se gibljemo, je pestra, obenem pa zelo neurejena. Vrednote, ki naj bi usmerjale in urejale naše življenje, so zbrane z različnih koncev in kažejo v različne, pogosto tudi nasprotujoče si smeri. To ni aksiološki park, sistem vrednot, oblikovan po kartezijskih načelih, marveč mešani gozd brez jasnih in razločnih poti od ene do druge jase, od ene do druge skupine vrednot," pravi dr. Tine Hribar.

Relativizem vrednot

Hodimo torej po "mešanem gozdu brez jasnih in razločnih poti". Ampak zlo je dejavnost, ki samo jasno kaže, da je vse človeško za ali zoper nekaj, da ni nič nevtralnega ali relativnega. Pri zlu si torej ne moremo privoščiti relativizma vrednot, kot si na primer lahko privoščimo relativizem okusov v arhitekturi, modi, oblikovanju in povsod tam, kjer je estetika pregnala etiko; zato so arhitektura, moda, oblikovanje postale dekorativne in funkcionalne veščine. To velja tudi za umetnost, če jo razumemo kot estetsko veščino, s katero zadovoljujemo naravne čute; če pa menimo, da umetnost pripoveduje "resnico o nas", potem je relativizem okusov čista neumnost.

Nazaj k vrednotam. Ljudje imamo nekaj skupnih lastnosti in zato skupnih vrednot, pa tudi nekaj različnih vrednot, saj se sicer ne bi razlikovali. Biologija nam je določila nekaj človeških lastnosti, po katerih se razlikujemo od drugih živih bitij, kultura – ki jo pogojujejo zemljepisna danost, rasa, podnebje, vera, mitologija, tradicija – pa vrsto vrednot, zaradi katerih se razlikujemo med seboj. Te razlike radi imenujemo z besedama samobitnost ali identiteta.

Mnoštvo kultur pomeni mnoštvo vrednot (idealov) o prav in narobe. V imenu tolerance in pluralnosti se zato zdi logično tole: jaz sem za humanizem in ti za nacizem; oni za demokracijo in drugi za stalinizem; mi za toleranco in vi za fundamentalizem. Imamo pač različne vrednote, ki jih ne moremo preseči ali združiti v novo kvaliteto, zato naj vsak ostane pri svojem. To je napačno in vodi k relativizmu v smislu: jaz eno in ti drugo, pa kaj potem, če vsak ostane pri svojem. Napačno je zato, ker gre, kot vemo, za nepomirljive vrednote.

Verjamem, da obstaja mnoštvo vrednot, za katere si ljudje iskreno prizadevajo, in da se le-te razlikujejo. Ne zdi se mi relevantno, koliko je teh vrednot in ali je njihovo število končno, ampak to, da se, tako kot vse na svetu, spreminjajo in so kljub razlikam še vedno človeške. Če On sledi eni od teh vrednot, ki ji Jaz ne sledim, vendarle lahko razumem, zakaj ji On sledi ali, kako bi v njegovi koži tudi Jaz morda lahko sledil tej vrednoti, s katero se zdaj ne strinjam. Če je On lačen, umazan, raztrgan, ponižan, zaničevan ali Jaz relativno bogat, priznan in spoštovan, lahko razumem, da so zanj Robin Hood, Harun Al Rašid, revolucija, teror in nasilje legitimne vrednote za odpravo njegovega nečloveškega stanja in za večjo pravičnost. Če On iskreno misli, da so nordijske rase edine ustvarjalne, da je krščanstvo nad drugimi verami, da je italijanska kultura nad slovanskimi, da so revolucije zgodovinska nujnost, potem si lahko mislim, da je On zapeljan, ne-umen, in se z njim ne strinjam. In sicer zato, ker vem, da je te ideje mogoče uresničiti samo z nasiljem, in ker sem prepričan, da v imenu rase, vere in kulture ter posledično nacije, domovine, krvi, rodu, države, samoodločbe nasilje ni dopustno. Iz sposobnosti živeti se v vrednote drugega (empatije), izhaja možnost človeškega razumevanja, ne pa tudi strinjanja z vrednotami drugih. Vse vrednote, tudi tiste, ki v praksi delujejo samo protičloveško, so vedno človeškega izvora. Kot rečeno, misliti ne pomeni fantazirati, ampak tehtati, kako misel deluje v praksi.

Ker me Drugi zanima kot dober ali slab človek, se moram poglobiti v sistem vrednot, ki ni moj, a je kljub temu nekaj, za kar je očitno, da se ljudje zavzemajo, ne da bi nehali biti ljudje, in zato se lahko z njimi sporazumem, sodelujem, se izoliram ali s silo skušam uveljaviti svoje vrednote. Na zahodu vemo, da vrednote republike, demokracije in liberalizma niso združljive z vrednotami nacizma, fašizma, stalinizma (komunizma) in klerikalizma. Nasprotja med temi vrednotami se rešujejo z vojno ali visokimi zidovi. Zaradi vse manjšega sveta je danes za zahod relevantno, ali so koncepti zahodne svobode sprejemljivi za preostali svet in ali so vrednote republike, demokracije, liberalizma sovražne vrednotam islama, hinduizma, šintoizma, konfucijanizma itd. Najlažji odgovor je ne! Vendar, če na zahodu svoboda pomeni predvsem človeka vredno življenje in odgovornost za vsakodnevno spoštovanje človekovih, socialnih in političnih pravic, potem je morda to sprejemljivo tudi za druge kulture in ljudi, ki enako občutijo bolečino, revščino, bolezen, nesrečo, ponižanje, nečloveškost. Ne pozabimo, ljudje smo ljudje, ker imamo nekaj skupnih lastnosti in zato vrednot o tem, kaj je zlo in kaj človeka dostojno življenje. Seveda za to ni potrebno stapljanje svetovnih ver in ideologij, ampak lahko s poglobljanjem v svoje "lokalne etike" (vere in ideologije) najdemo razloge za razumevanje drugih.

Nekateri predlagajo, naj se zahod obda z visokim zidom zaradi neizogibnega spopada civilizacij, saj med njimi ni možen ustvarjalni dialog. Visoki zid pomeni samo vzpostavitev obsednega stanja v globalnih razmerah in latentno vojno. Etično načelo "živi in pusti živeti" ter zlato pravilo recipročnosti "ne stori drugemu, česar ne želiš, da drugi stori tebi" preprosto ne moreta biti v temelju politike zahoda do preostalega sveta. Ti dve načeli nas ne ščitita pred Velikim zlom: revščino, lakoto, uničevanjem okolja, nalezljivimi boleznimi, krivicami in netoleranco. V takem svetu ni varna nobena civilizacija in odgovornost zahoda je pri reševanju problemov večja kot odgovornost drugih, manj razvitih civilizacij.

Danes tudi vemo, da so vrednote trajnostnega razvoja v nasprotju z vrednotami globalizacije, kot jih brutalno prakticira zahod. Kot rečeno, nerazviti globalizacijo doživljajo kot nasilje razvitih, ki je poškodovalo njihova naravna in duševna ravnotežja.

Zato pluralizem ni relativizem, pravi Isaiah Berlin. Številnost vrednot je bistvo človeštva, in ne rezultat človeških

subjektivnih izmišljij, iz katerih se napajajo nacionalne kulture. Če sam sledim eni skupini vrednot, potem nasprotujem drugi, zato ker menim, da je v temelju nasprotna tisti obliki življenja, ki jo lahko živim ali prenašam pri sebi in drugih. Če je tako, lahko druge vrednote napadam verbalno ali pa se moram – v izjemnih primerih – proti njim bojevati v vojni. Še vedno pa v njih vidim človeško prizadevanje in človeško odgovornost za to prizadevanje.

(Mon)izmi pojme, kot so: nacija, narod, rod, domovina, kri, prostor, jezik, kultura in nacionalni ponos vedno uporabljajo kot grožnjo sosedu ali Drugemu. (Mon)izmi so proti svobodnemu človeku, ki ima svoje telo in mišljenje, režim gradijo na nesvobodnem človeku. (Mon)izem je nezdržljiv s pluralnimi režimi in sovražen do drugih (mon)izmov, zato ker ve, da je mogoče svoj sistem vrednot, ki izhaja iz zankanja človeškega dostojanstva, vsiliti samo z nasiljem, torej z uničenjem ali popolno podreditvijo nasprotnika. Začasna in zgolj taktična so bila zavezništva med nacisti, stalinisti, fašisti, titoisti. Taka so tudi zavezništva med sodobnimi tirani.

Pluralizem v. monizem

Vprašanje relativizma vrednot v zvezi s pluralizmom in monizmom je pomembno zaradi dialoga med civilizacijami. Z vidika ene resnice, enega boga in enega pravega odgovora se krščansko-judovske teologije ne razlikujejo od islamskih, šintoističnih, budističnih ali hinduističnih. Med njimi je dialog tako težak, da ga skoraj ni, saj uradni eksegeti (interpreti) vztrajajo, da sta njihov Bog in Resnica prava. Vztrajajo pri dogmah, ki so nepomirljive vrednote, podprte z nepomirljivimi dejanji. Ver namreč ni brez teologij, institucij in dejanj, tako kot idej ni brez ideologij, institucij in dejanj. Zaradi istega monizma, ki je vedno nasilen, je tudi med krščanskimi cerkvami dialog še vedno zelo težaven. En Bog in ena resnica v prvih in poslednjih ter vseh vmesnih stvareh vedno pomenita nespoštovanje drugega. Kot vidimo, je ustvarjalni dialog na zahodu mogoč samo med sekulariziranimi družbami, ki so poskrbele za ločitev cerkve in države. Tak dialog je mogoč tudi s sekularizirano šintoistično Japonsko, sekularizirano multikulturno hinduistično in budistično Indijo, sekularizirano islamsko Bosno. Samo sekularizirani

islam je skladen z zahodom. Vendar morajo tudi vere prevzeti svoj del odgovornosti za dialog. Seveda gre tudi pri verskih institucijah za vprašanje njihove politične volje, saj same vere niso ovire za dialog. Bilo bi nujno, da sekularni dobronamerneži in iskreno verni teologi s primerjalno analizo ugotovijo, da ontološki temelji (etika) raznih ver niso ovira za dialog. Ateisti nismo antiteisti, so pa teisti praviloma antiateisti!

Sekularizirani del sveta se trudi za dialog, cerkve raznih ver pa se tej odgovornosti izogibajo. **Odsotnost dialoga je vedno negativna.** "Če je za Rimskokatoliško cerkev globalizacija predvsem možnost za evangelizacijo, potem to islam lahko razume samo kot poziv na sveto vojno. Kajti to z drugimi besedami pomeni, da je globalizacija sinonim za osvajanje in da boste nas muslimane spoštovali samo, če ne bomo več to, kar smo, in bomo postali to, kar ste vi, kristjani" (E. Said).

"Nesporno je, da načelo o človekovih pravicah temelji na judovsko-krščanskem pojmovanju človeka kot osebe, ustvarjene po Božji podobi. Druge religije nimajo zadostne duhovne podlage za vrednotenje človeka kot posameznika z neodtujljivo osebno odgovornostjo. Načelo človekovih pravic torej lahko razumemo kot značilnost evropske duhovne identitete," pravi teolog dr. Jože Krašovec. Kaj naj si mislim o tej trditvi jaz, ki vem, da nobena civilizacija ni toliko uničevala človeškega dostojanstva kot zahodna in da danes nobena druga civilizacija tako ne ogroža sebe in drugih civilizacij kot zahodna? Kaj naj si misli pripadnik nezahodne vere o trditvi, da druge vere nimajo zadostne duhovne podlage za vrednotenje človeka kot posameznika?

Take misli so podobne tistim, katerih značilnost je, da lahko danes utemeljimo vse, kar trdimo, s tem, kar je nekoč bilo; da je vse, kar je, danes logična posledica tega, kar je bilo v preteklosti. Skratka, če so človekove pravice, kot jih poznamo, logično nadaljevanje judovsko-krščanskih vrednot, potem to velja tudi za zažiganje čarovnic in mučenje ljudi v srednjem veku ter nacizem in komunizem v 20. stoletju. Ampak to ne drži. Maksima *post hoc ergo propter hoc* nas vodi v napačno smer in sklepe, saj z njo lahko utemeljimo vse, kar hočemo; vedno si namreč iz preteklosti izberemo tisto, kar potrjuje našo misel danes. Kot rečeno, vere ni brez institucij in dejanj; judovske in krščanske cerkve izražajo svoje vrednote. Nobena od njih ni spoštovala človeka, ki ima svoje telo, duha in dušo in mnenje, nasprotno nauku svete

Cerkve. Človekove pravice in današnja zgradba zahodne svobode so se rodile iz odpora do tiranskih cerkva.

Skratka, zahodna toleranca do drugih civilizacij je možna do tam, do koder je tuja civilizacija ne razdira. Na primer, vsi državljani Slovenije tujega porekla morajo uživati enake ustavne pravice kot jaz, ki sem Slovenec po rodu, vendar ne morejo vsi slovenski državljani tujega porekla vedno in povsod živeti skladno s svojimi običaji, pravili, verskimi in etičnimi zapovedmi. Glede džamije, ki je verski in politični objekt, je zahod toleranten, ker ima dovolj samozavesti. Zato je največja džamija v Evropi v Rimu in največja džamija na Balkanu v Zagrebu. Vendar je zahod že razdeljen glede tega, ali lahko učenke muslimanske vere med poukom nosijo naglavno ruto, enotno pa nasprotuje mnogoženstvu, obrezovanju in podrejenosti žensk.

Sklep

Esej bi moral nadaljevati z razmislekom o delovanju človeškega spomina; o pravičnosti in zadoščenju; o nepluralnosti resnice o dejstvih in pluralnosti etičnih resnic; o nezaustavljivosti človeške ustvarjalnosti, pa naj bo dobra ali zla; o odpuščanju, usmiljenju in prizanašanju; in po vsem, kar vemo o sebi, tvegati napoved prihodnosti. Zlo je torej mogoče razlagati in razumeti. Za človeka bi bil pravi poraz, če bi ugotovil, da kljub svoji vednosti zla ne more ustaviti. Morda o tem prihodnjič.

Dr. Iztok Simoniti

Historia magistra mortis, 2*

V eseju razmišljam o praksah, iz katerih so nastali koncepti zla, in si pomagam z vsem, kar vem in znam. Nisem dosleden in sistematičen, temveč prehajam z enega na drug problem in se ponovno vračam ter morda ponavljam. Pri zlu ni nekaj bolj in drugo manj pomembno, temveč ni nič manj pomembno. Ker vemo, kaj iz česa nastane, vemo tudi, kaj vodi samo v zlo. Zato je zlo mogoče razumeti in morda celo ustaviti.

O ne vrednosti življenja

V vseh ustavah in mednarodnih temeljnih listinah je zapisana pravica do življenja. Vendar pravic ni, če ni nikogar, ki bi jih uveljavil. Dejstva o ne vrednosti življenja postajajo močnejša od tistih za življenje. Kljub temu ne smemo biti razočarani nad človekom, ampak moramo poskušati čisto malo izboljšati svet tako, da bi preprečili vsaj množično ubijanje. Dolžnost, da življenje ščitijo tisti, ki ga lahko, je posebna tema.

Na odprtju novega dela muzeja o holokavstu Yad Vashem, v Jeruzalemu, aprila 2005, sem slišal, da je preučevalec holokavsta, Jehuda Bauer (r. 1926) rekel: "Med 1900 in 1987 so države ali politične organizacije ubile 169 milijonov civilistov, v primerjavi s 34 milijoni vojakov, ki so padli v boju v obeh svetovnih vojnah. Od tega jih je 38 milijonov umrlo v genocidu – tako kot ga definira *Konvencija o genocidu* (1948), od tega skoraj šest milijonov Židov v holokavstu." V slovensko in jugoslovansko izkušnjo velikih zločinov po vojni spadajo množična ubijanja premaganih, številni titoistično/stalinistični sodni procesi, marši smrti, koncentracijska taborišča, politični umori in teror nad drugače mislečimi vedno, kadar je

* Prvi del tega razmišljanja je izšel v Sodobnosti 2–3, 2005; tretji del bo izšel v letošnji septembrski številki.

bilo potrebno. Samo v zadnjih petnajstih letih je bilo umorjenih nekaj milijonov ljudi; mislim na državljanske vojne v Jugoslaviji, Sudanu, Ruandi, Indoneziji, Liberiji, Kongu itd. Množično ubijanje tudi danes poganjajo teologije in ideologije sovraštva, neprizadetost in konspiracija molka. Mučne so razlike med zapisanim in dejstvi.

Presušeni jeziki znanosti so sicer intelektualno šibki, vendar so srhljive že urejene statistike in narativne zgodovine; enako grozljivi so opisi zločinskih psihologij in tehnologij. Hitler in Stalin še nikoli nista bila tako popularna kot danes. Na CNN, Discovery, BBC in programih, ki jih vidi ves svet, lahko dolge ure gledamo oddaje o Hitlerjevih generalih, SS in gestapu, o Stalinovi Rdeči armadi, NKVD in KGB ter predvsem o uničevanju ljudi. Nasilno umiranje in zločini so neizčrpen vir navdiha za filozofe, literate, znanstvenike in novinarje. To pomeni, da "uradne zgodovine" slabo pojasnjujejo, kaj se je zahodnemu človeku zares zgodilo.

Zločini so uresničitve zla. Veliki zločini so univerzalni po namenu in specifični po načinu. Na univerzalnost namena kaže sistematično, trajno in neusmiljeno obračunavanje z drugačnimi po rasi, veri, barvi, prepričanju. Na specifičnost pa različne metode uničevanja – Judov, domobrancev, Bosancev, Hutujcev, Armencev, Kozakov. Univerzalnost in specifičnost sta dve plati iste medalje, ki učita, da lahko vsi postanemo Judje, domobranci in Bosanci. Sodobni veliki zločini imajo vzore v *Stari zavezi* in antičnih epih. Mislim na genocid vseh moških potomcev Judov v Egiptu, uničenje Sodome in Gomore, Sihona in Troje. Mojstrijo se načini, namen ostaja isti – uničevanje drugačnih. Med sesalci, pravijo etologi, so ljudje najbolj ustvarjalni in se uničujejo najbolj množično in na najbolj grozovit način. Veliki zločini ne služijo kot opozorilo. "Nikoli več, nikoli ne bomo pozabili, nikoli se ne sme ponoviti," so gesla ne-močnih, ki s stalnim ponavljanjem lažemo sebi.

Spomin kot breme

V spominu je prostor samo za preteklost, vendar ni namenjen preteklosti. Spomin je sredica tega, kar človek je; je bistvo osebne in kolektivne identitete. V pravljici čarovnik Merlin kraljici Zla zagrozi z najhujšo kaznijo, in sicer, da jo bodo prihodnji rodovi pozabili. Vsi verski in posvetni tirani, od antike do danes, so poskušali iz zgodovinskega spomina izbrisati svoje nasprotnike in svoja dejanja. Milan Kundera (r. 1929) svoj roman začne s pripovedjo, kako so iz skupinskih fotografij, ki bi morale imeti vlogo uradne partijske zgodovine, izbrisali obraz predsednika

Češkoslovaške Edvarda Beneša (1884–1948), ne pa tudi njegovega klobuka, ki ga je v trenutku, ko je fotografija nastala, v rokah držal nekdo drug. Klobuk je ostal, Beneš pa je za štirideset let izginil. Ker je spomin neizbrisljiv, se vsi izbrisani in prekleti vračajo v zgodovino. Zato sta *damnatio memorie* in *erasio nominis* – oblastna odstranitev ljudi in dogodkov iz spomina – samo slab izum tiranov in papežev. Spomin je “Krilat in slep, kriči in se otepa kot lastovka, ki jo je gnezdo izvrгло,” pravi litovski pesnik Tomas Venclova (r. 1937).

Spomin opravlja tako vitalno funkcijo, da so poskusi oblasti, da bi ga pohabile, kratkega daha. Zato nenehno revidiramo zgodovino. Če bi se zgodovina ponavljala, potem nas narava ne bi obremenila/obdarila s spominom. To, da imamo spomin, morda dokazuje, da se zgodovina ne ponavlja in da je evolucija človeške vrste enosmerna. Tudi zlo se ne ponavlja, temveč se stopnjuje.

Nova upanja tiranom daje znanost; če bo z genetskim ali možganskim inženiringom mogoče izbrisati spomin, bodo “neboleče” spremenili nadležnega človeka v nenadležnega. Prispevek znanstvenikov k teorijam in praksam spreminjanja človeka bo odločilen. Spomin je tako bistven, da brez njega ni možna svoboda in vse, kar jo sestavlja; še posebej pravičnost, varnost, spoštovanje in lojalnost. In če bi se pretvarjali, da smo pozabili na čas brez človečnosti/pravičnosti – na čas med- in povojnega nasilja – bi ostali brez dostojanstva, varnosti in svobode.

Muzej holokavsta v Jeruzalemu se imenuje Yad Vashem. Yad Vashem pomeni spomin in ime. Namen razstave je “prisiliti” obiskovalce, da mislijo zlo (holokavst) z vidika usode posameznikov: žrtev moških, žensk, otrok, Judov; rabljev nacistov, pomagačev in tistih, ki niso hoteli videti in slišati. Razmišljati o zgodovini zla kot usodi posameznikov je pretežka in nečloveška naloga. Pri tistem, ki to poskuša, zgoščenost zla – okrutnost rabljev, psihične in fizične bolečine žrtev z obrazi in imeni – vodi samo v skrajni pesimizem. V tem trenutku sem kot ateist pomislil, da je vera verjetno edino, česar rablji niso mogli vzeti žrtvam, ki so se, tako kot umirajoči Kristus na križu, spraševale, zakaj jih je Bog zapustil. Ateisti vero imenujemo upanje in smo v težjem položaju; ko stojimo pred rabljem, nam ostane samo še upanje, da je življenje bilo smiselno; za vernike pa se pravi smisel začne po smrti.

Spomin na veliki zločin je pretežko breme za preživele in njihove potomce. Da bi razbremenili osebni spomin, so verni iznašli spoved, pokoro in odpuščanje. S tem zlu dajo drugačen pomen in tako, vsaj na osebni ravni, “spreminjajo” zgodovino. Ateisti smo pri razbremenjevanju

spomina manj uspešni, saj uporabljamo samo zdrav razum, ki ran nikoli ne celi, ampak samo ostri odgovornost. Verni so morda v rahli prednosti pred nevernimi; vse skupaj pa je slaba tolažba za posameznika in še slabša za človeštvo. Kolektivna razbremenitev spomina pa se imenuje sprava.

Petdeset let so v muzeju Yad Vashem zbirali dokumente in pričevanja žrtev holokavsta in šele na začetku leta 2005 na spletu objavili imena treh milijonov žrtev. Muzej danes hrani identiteto posameznikov (žrtev in rabljev) in skupinsko uničevalno identiteto zahodne civilizacije. Na enem mestu sem videl najstrašnejše stvari – skriti, odkriti, uničeni in ponovno obnovljeni spomin. Človek je razvil fantastično sposobnost, da vzdržuje spomin. Iznašel je tehnologije za obnovitev že uničenega spomina: obnavljajo se filmi, fotografije, predmeti, zvočni zapisi, pisma; iz človeških ostankov se ugotavlja DNK in odkrivajo sorodstvene vezi. Videl sem umirati otroka v varšavskem getu; ženske, ki se pred streljanjem slačijo do golega; medicinske poskuse na otrocih dvojčkih in mladih ženskah; ruske Jude, na katerih preizkušajo smrtno visok in nizek pritisk, ki so mu podvrženi letalci in podmorničarji; moške, ki jih do smrti podhlajajo v velikih kadeh, polnih ledu; preskuse učinkovitosti ciklona B na ljudeh, ki živijo "ljudi nevredna življenja". Urejen in obnovljen spomin o usodah posameznikov iz naše slovenske in jugoslovanske med- in povojne morije je enako težko in pesimistično breme. Ampak bistveno je razumeti, da se temu ni mogoče izogniti. To je potrebno narediti.

Kaj pomeni sposobnost oživljati in ohranjati spomin? Zahodni človek je razvoj definiral kot ustvarjanje novega. Ali je tudi obnavljanje že uničenega spomina ustvarjanje novega? Obnovljeni spomin omogoča, da obnovimo, kar se je zgodilo, in podoživimo skušeno. Po optimistični razlagi spomin ohranjamo zato, da bi se se izognili ponavljanju zla; po pesimistični razlagi pa s pomočjo spomina izpopolnujemo zlo tako, da bo še bolj zločesto. Za 20. stoletje velja pesimistična ocena: *Historia magistra mortis est!* Zgodovina je učiteljica smrti, in sploh ne življenja.

Tehnike za obnavljanje in ohranjanje spomina se razvijajo hitro. Fantasti so že zdavnaj napovedali časovni stroj, s katerim bomo odpotovali v preteklost zato, da bomo popravili katastrofalne napake; na primer prihod Hitlerja in komunistov na oblast; genocid Židov, Armencev, Hutujcev in Bosancev; množično smrt v državljanskih vojnah v Biafri, Etiopiji, Sudanu, Somaliji in Jugoslaviji. Ideje fantastov o časovnem stroju so zelo uporabne. Če namreč ne verjamemo v časovni stroj, potem moramo v muzeje. Tudi muzej Yad Vashem je časovni stroj, ki ponuja, da si –

potomci žrtev, rabljev in brezbržnih – skupaj ogledamo, kaj se nam je kot človeštvu zgodilo. Če bomo razumeli, da smo danes vsi samo še žrtve preteklosti, se bomo morda izognili ponavljanju.

Voditeljem držav, predsednikom vlad in ministrom je Jehuda Bauer, ki je preživel holokavst, tudi rekel: "Tukaj sedite predstavniki države, tistih, ki je genocid začela (Nemci), tistih, ki so ji pomagale (zaveznice Hitlerja), in ki so genocid ignorirale (Francija, Švica, Švedska ...)". Israel Singer, še eden, ki je preživel, je dodal, da vse žrtve niso bili Judi, ampak vsem Judom je bilo namenjeno, da bodo žrtve. Če bomo danes enotni v oceni, da so bili vojne, nacizem, komunizem in fašizem absolutno zlo, bi morda lahko ustavili sodobne oblike absolutnega zla; predvsem muslimanski, judovski in katoliški fundamentalizem. Neoliberalizem je različica zahodnega ekonomsko-finančnega fundamentalizma, ki udejanja idejo, da je za maksimalni dobiček dopustno maksimalno zlo. Množična smrt v Iraku, Sudanu, Čadu, Kongu je dopustna, če ovira naftne ali finančne interese zahoda, ZDA in Kitajske.

Zato je vprašanje odgovornosti bistveno za zahodnega, hiperustvarjalnega človeka. Odgovorni smo za to, kako razumemo preteklost, odgovorni smo za sedanjost, v kateri sprejemamo odločitve, od katerih je odvisna prihodnost. Nekaj možnosti izbire imamo torej v sedanjosti. Enosmerno in nepovrnljivo preteklost prekinja sedanjost, ki je večsmerna samo zato, ker lahko izbiramo. Ko pa enkrat izberemo, je tudi prihodnost precej enosmerna in neizogibna ter predvidljiva.

Sposobnost ohranjati in z novimi tehnologijami obnavljati že uničen spomin, ni kopičenje spomina, ampak predvsem opozorilo, kaj se ne sme ponoviti, ker bo še več trpljenja, umiranja in uničevanja. Prostora za ponavljanje napak je vedno manj, ker je uničevalna moč vedno večja. To, kar človek ustvari, in je namenjeno samo uničevanju, ni korak nazaj v razvoju, temveč korak, ki jasno kaže smer razvoja. To tudi ni degeneracija ali stranski rokav človeškega ustvarjanja, ampak rezultat skrbno načrtovanih ravnanj. Na primer dejstvo, da zahodni človek že nekaj desetletij največ denarja daje za razvoj orožja, jasno kaže enosmernost in neizogibnost slabe prihodnosti.

Preteklost je zajeta v spomin, ki pa deluje v sedanjosti. Zato sta zgodovinski spomin in zgodovinska resnica namenjena samo sedanjosti. Tako po človeški kot intelektualni plati zadostuje to, kar je rekel Marcus Tullius Cicero (106–43 p. n. š.) v *De oratore*: "Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae ..." (Zgodovina je pričevalka časov, luč resnice, življenje spomina ...) Zgodovine ni, je samo sedanjost.

Zgodovinska resnica, spomin, memoria

Kaj je zgodovinska resnica? Ali je to, kar se je res zgodilo, ali pa je naša ocena tega, kar mislimo, da se je zgodilo. Mislim, da je zgodovinska resnica sestavljena iz dejstev in etične ocene teh dejstev. Za resnico o dejstvih so potrebni odgovori na kdo, kdaj, kje in kako; ko jih imamo, lahko rečemo, da to, kar trdimo, ustreza tistemu, kar se je zgodilo. Antični bi rekli, da takrat govorimo resnico (o dejstvih). Ker so za to resnico pomembna samo dejstva, ni prostora za noben pluralizem ali relativizem resnic. Dejstvo je, da so domobranci kolaborirali z Nemci in da je komunistična oblast po vojni umorila več kot 12.000 domobrancev.

Druga sestavina zgodovinske resnice pa je etična/vrednostna interpretacija znanih dejstev. Odgovoriti si moramo na vprašanja: zakaj, s kakšnim namenom, ali je to bilo dobro ali slabo itd. Odgovoriti si moramo na vsa vprašanja, ki jih zahtevata etika in morala. Etika je razmislek (filozofija) o tem, kaj je dobro in kaj zlo, morala pa je njena praktična izpeljava v smislu: ne laži, ne kradi, ne ubijaj, ne uničuj. Ni dovolj, da poznamo dejstva in razumemo takratne okoliščine in vrednote ljudi. Še bolj je potrebno, da s svojimi, današnjimi, vrednotami (etiko) ocenimo, kar vemo o preteklosti. Na primer, ali je bilo prav ali narobe, da so tako ravnali domobranci in komunisti. Ker imamo različne vrednote (etiko), se naše interpretacije razlikujejo. Posledica je pluralizem in relativizem interpretacij, to je množstvo razlag preteklosti, ki se med seboj izključujejo. Zgodovinski relativizem pomeni, da se pisci razlikujejo v temeljnih vrednotah. Tako se poglablja sovraštvo in onemogoča sprava.

Dejstva so: da so Slovence med vojno pobijali okupatorji in da smo se še bolj neusmiljeno pobijali med seboj; da je komunistična oblast v Sloveniji že po koncu vojne ubijala premagane Slovence, Hrvate, Srbe, ustaše, četnike, kozake, civiliste, otroke, ženske, starce; da so umorili večino tistih, ki so jih Angleži iz Avstrije vrnili Titovim partizanom, in jih zakopali v več kot 400 prikritih morišč po vsej Sloveniji; da je Matija Maček bil med tistimi, ki so ukazali ubijanje, da je narodni heroj Bojan Polak Stjenka vodil enote KNOJ, ki so izvrševale ubijanje, da je notranji minister Zoran Polič podpisal ukaz, naj se uničijo vsi grobovi padlih na drugi strani, da je Mitja Ribičič osebno nadzoroval zaslišanja, na katerih so zverinsko mučili moške in ženske, da sta tovariša Kramar iz pritličja in Ocepek iz drugega nadstropja ločeno pisala ovaduška poročila o Edvardu Kocbeku, ki je stanoval v četrtem nadstropju, da je Vida Tomšič hodila na inšpekcije koncentracijskih taborišč za ženske in otroke itd. Ta dejstva so v spominu ljudi ali v arhivih.

Zelo verjetna je trditve dr. Ljuba Sirca, da je Mitja Ribičič med vojno do smrti pretepal osumljene partizane. Trditve dr. Justina Stanovnika, da so bili Kidrič, Kardelj, Bebler, Maček, Kraigher, Ribičič, Tomšičeva, Šentjurčeva izjemna realizacija boljševiskega fenotipa, so vrednostna ocena. Taka je tudi ocena, da je enkavedejevsko izurjen partijski funkcionar dr. Aleš Bebler zvesto izvrševal ukaze Edvarda Kardelja in sejal teror, s katerim so komunisti sprožili državljansko vojno. Vendar je potrebno za to resnico raziskovati arhive, zaslišati preživele, iskati in izkopavati množična grobišča itd. in skušati najti odgovor na vprašanje, zakaj. To delo morajo opraviti zgodovinarji, sodnomedicinski izvedenci, pravosodni organi, psihologi in psihiatri. Vse to je potrebno zato, da si navadni ljudje ustvarimo mnenje o preteklosti.

Bistveni del zgodovinske resnice je naš današnji etični premislek o preteklosti, saj diktira naša ravnanja danes in s tem oblikuje prihodnost. Prav zato je tako pomembno, da poznamo resnico o dejstvih. Bolj so dejstva verodostojna (preverljiva), bolj so časovno obstojna in večja je možnost, da ljudje podobnih vrednot pridejo do podobne ocene preteklosti in da ljudje različnih vrednot različno ocenjujejo preteklost. Mislim, da različno vrednotenje holokavsta, gulagov, Golega otoka, poboja domobrancev, montiranih komunističnih sodnih procesov ter komunizma, nacizma in fašizma onemogoča spravo in vodi v ponavljanje nasilja, ko bo za to priložnost. Torej tudi tisti del resnice, ki zadeva etično/vrednostno oceno preteklosti, ne trpi moralnega relativizma v smislu: jaz mislim, da so nacisti upravičeno pobijali Jude in komunisti razredne sovražnike; ti pa misliš, da so to bili zločini in da je potrebno zločince kaznovati; pa kaj potem, če imava različno mnenje, v imenu različnosti in pluralizma ostaniva vsak pri svojem. Tak pluralizem lahko vodi samo v zlo.

Mnoštvo zgodovinskih resnic si morda lahko privoščimo o tem, ali zahodni koncepti in prakse človeškega dostojanstva izhajajo iz Zenona in stoikov ali pa iz krščanske enakosti vseh ljudi pred Bogom. Več interpretacij je dopustnih o tem, ali je geslo francoske revolucije "fraternité, égalité et liberté" duhovit odgovor na krščanskega troedinega Boga ali pa so enakost, bratstvo in svoboda vrednote zgodnjega krščanstva, ki so jih moderni samo povzeli. Neškodljiv je relativizem okusov, če gre za ocene sodobne arhitekture in mode ali če imamo rajši opero kot simfonično glasbo. Ne smemo pa si privoščiti relativizma vrednot in posledično različnih zgodovinskih resnic, kadar gre za oceno zla in zločincev; ne smemo narediti napake in ne razpoznati, kaj je absolutno zlo in kdo so zločinci. Za to so koristne temeljne etike velikih religij in sekularnih ideologij. Mislim, da lahko musliman, jud in kristjan, liberallec in

konzervativec, levičar in desničar vsak s svojo etiko razpoznajo zlo in zločince; toliko imamo skupnega kot ljudje.

S pomočjo arhivov, dokumentov in pričevanj odkrivamo nova dejstva. Ta zahtevajo novo etično oceno, ki veljavno zgodovinsko resnico spremeni ali jo celo obrne na glavo. Ustvarjanje česar koli, tudi zgodovine, je ustvarjanje novih vrednot. In zaradi njih spreminjamo zgodovino – jo revidiramo –, in to tako, da to, kar vemo, drugače razumemo. Če nova dejstva in etična ocena o njih zdržijo preizkus časa, se v zavesti utrdijo kot zgodovinska resnica. Vsaka generacija piše svojo zgodovino in tako “revidira” preteklost, ugotavlja skladnost starih in novih vrednot.

Revizionizem in prikrivanje

Stalno revidiranje preteklosti je nujnost, in tej se ni mogoče izogniti. Revizionizem ni nič drugega kot nujno spreminjanje zgodovinske resnice. Tega se najbolj boje vse totalitarne oblasti, klerikalne ali komunistične provenience, ki so z uradno zgodovinsko resnico zadušile vse neuradne, edine prave zgodovine. V demokraciji, ki je vedno pluralna, ne more biti ene, uradne zgodovine; lahko so samo različne zgodovine, ki med seboj tekmujejo v prepričevanju različno mislečih ljudi z različnimi vrednotami. Ne pozabimo, da je prav od naših vrednot odvisno, kako bomo te različne interpretacije razumeli.

Zato zgodovinarka dr. Jera Vodusek pravi, da se očitek revizionizma poraja iz drugačnega sklepanja in nadaljuje: “Komunisti pravijo: vsi, ki napadate komunizem, s tem napadate antifašizem in ste se tako znašli na isti ravni z revizionisti italijanskega fašizma ... Po tej perverzni logiki ste torej slovenski revizionisti zavezniki fašistov. Kdor, izhajajoč iz demokratičnih vrednot, analizira ali vrednoti komunistični sistem, je kar naenkrat fašist. Mi lahko pojasnite, kako je to mogoče?” (Mag, str. 8, 23. feb. 2005).

Italiji in Avstriji se nikoli ni bilo potrebno soočiti s fašističnimi in nacističnimi zločini tako, kot so se morali Nemci. Zato je izjava predsednika Republike Avstrije, Heinza Fischerja, revolucionarna. Fischer zahteva revizijo zgodovine, saj zanika in močno dvomi o uradni zgodovinski resnici zaveznikov antihitlerjevske koalicije (ZDA, Velika Britanija, Francija, Sovjetska zveza), da je bila Avstrija prva žrtev nacizma. To je bilo politično stališče, potrebno zaveznikom za vzpostavitev povojne Evrope, in nasprotuje dejstvu. To stališče je kot temeljno vgrajeno v vse konstitutivne dokumente povojne Avstrije: v *Deklaracijo o neodvisnosti* (1945) ter *Avstrijsko državno pogodbo* (1955), s katerima so Zavezniki

določili mednarodni pravni in politični status Avstrije. Predsednik Fischer je stališče, da je bila Avstrija zaradi priključitve Nemčiji (1938) prva žrtev nacistične agresije, ocenil kot "zgodovinsko napačno. Zaradi tega stališča se Avstrija desetletja ni mogla soočiti s preteklostjo ... V *Deklaraciji o neodvisnosti* je na primer vojna, ki jo je sprožil Hitler, opisana tako, kot da je noben Avstrijec ni hotel niti predvidel; in to je narobe. Prav tako v *Deklaraciji* ni niti besede o judovskih žrtvah; v njej enostavno manjka kos resničnosti. To je tudi razlaga, zakaj ni prišlo do prave slike preteklosti, da ni bilo nobenih prizadevanj za spravo in nobenega povabila pregnancem, naj se vrnejo" (Standard, Avstrija, 10. 4. 2006).

Zla ni težko razpoznati niti razumeti, težko pa je najti etične in praktične načine, da se mu izognemo. Nacisti in komunisti so, morda zaradi sramu in dokler je bilo mogoče, svoje zločine skrivali. Cerkev svojih zločinov ni skrivala, ker je boj za posvetno oblast, dokler je mogla, ovijala v teologije boja proti raznim oblikam hudobnega duha ali perverznm hudičem. Med alternativo, ali zlo skrivati, dokler je mogoče, ali o njem pisati, govoriti in ga prikazovati, sem za drugo. Dobro je, kadar to delajo mediji, tako vsaj kaj izvemo; dobro je, kadar to delajo zločinci in mučitelji, tako je lažje zbrati dokaze. Če poznamo dejstva, smo bolj odgovorni in dolžni, da zlo preprečimo in zločince kaznujemo. Danes večino velikih zločinov in zločinov razkrijejo novinarji. Zato so nesmiselne trditve, da so za novinarje samo slabe novice dobre novice; slabe novice so neposredni napad na našo vest, napad na državno in mednarodno pravosodje. Če se sprijaznimo ali čutimo resentment – "hromeči gnev obupanih" – do genocida v Srebrenici, posiljevanja Muslimank, dveletnega kanoniranja Sarajeva, mučenja zapornikov in nekaznovanja zločincev, to pomeni, da ima zahodna civilizacija veliko samouničevalnih lastnosti, saj nismo sposobni enotno razumeti preteklosti.

Enotno o preteklosti – različno o prihodnosti

Za antične in moderne zgodovinsko resnico sestavljata *recordatio* ali spomin o dejstvih in *memoriae*, ki je etična ocena dejstev. V tem smislu vsebino zgodovinske resnice polnita individualni in kolektivni spomin. In tukaj se pokaže pravilnost misli Ralfa Dahrendorfa: "Srečni narodi so neenotni glede prihodnosti, glede preteklosti pa so v temelju enotni, pri nesrečnih narodih je obratno" (Spiegel, no. 23/ 2001, str. 82). Zgodovina postane učiteljica življenja samo, kadar enako razumemo, kaj se nam je

vsem skupaj zgodilo, kot posameznikom, narodu ali civilizaciji. Skupno razumevanje preteklosti daje upanje, da bomo preprečili zlo, ki nam grozi.

Enotnost glede preteklosti pomeni, da imamo skupne vrednote o tem, kaj je dobro in kaj slabo, kaj je dopustno in kaj nedopustno. Enotnost glede preteklosti prav tako pomeni, da enotno razumemo tudi, kaj iz česa nastane ter kdaj lahko govorimo o vzročni zvezi in kdaj o novumu v zgodovinskem toku. Če bi imeli skupne vrednote, bi komunizem, fašizem in nacizem razumeli kot ideologije zla, ki vodijo v veliki zločin, kar pomeni, da se njihovi zločini ne razlikujejo. Prav tako bi skupaj razumeli, da niso "pokvarjeni politiki" izmaličili čiste ideje treh monizmov, ampak da je bil zločin način delovanja. Razumeli bi tudi, da so monizmi 20. stoletja samo brezbožni otroci treh velikih monoteističnih religij.

Kaj pomeni, da so "srečni narodi neenotni glede prihodnosti"? Če imamo danes skupne vrednote, potem bodo predvsem te določale prihodnost. Vendar bo za reševanje problemov, ki jih bomo sami ustvarili, treba mnogo različnih (neenotnih) predlogov, kako iti naprej. Pluralizem o prihodnosti je torej nujen, vendar je tudi omejen s tem, kar že vemo o slabem. Pluralizem, naša neenotnost, omejuje naša izkušnja o preteklem zlu. Tukaj moramo biti enotni pri oceni, kaj je bilo zlo, ne glede na to, na kateri strani zla smo stali: zmagovalni ali poraženi. Enotni si moramo biti v oceni, da sta državljanska vojna, ki so jo sprožili komunisti, in povojni teror bila absolutno zlo. To velja tudi za kolaboracijo Katoliške cerkve in klerikalcev s fašisti in nacisti. Zato je zlo prihodnost mogoče napovedati, če se bomo ravnali po konceptih, ki so že v preteklosti pripeljali do zla. In zato se zlo, ki smo ga že doživeli, lahko ponovi.

Resnica, pravičnost, zadoščenje

To so nerazdružljivi pojmi, nasprotni zlu. Med njimi ima resnica posebno mesto; je vrednota "zaradi sebe in so druge stvari zaradi nje, sama pa zaradi ničesar" (Platon). Resnica o zlu je torej vrednota; in tej (zgodovinski) resnici se bližamo, ko iščemo odgovore na kdo, kdaj, kaj, kako, zato da bi si odgovorili na zakaj. Odgovor na zakaj pokaže na zlo kot na resnično potrebo človeka. O resničnosti te trditve se mora prepričati vsaka generacija znova, čeprav jo potrjuje vsa zgodovina; nekako tako, kot se mora vsaka generacija znova prepričati o smiselnosti človekovih pravic ali (ne)smiselnosti smrtne kazni. Odgovori na to, kaj je resnica, se spreminjajo zato, ker se spreminjajo naše vrednote. Vendar rimski, renesančni, prosvetljski pogled na človekovo dostojanstvo in zločin ni toliko različen od mojega; in lahko rečem, da imamo rimski pravnik

Ulpijan (Domitius Ulpianus, 170–228), humanist Pico della Mirandola (1463–1499), prosvetljenec Voltaire (1694–1778) in jaz podobne predstave o človeškem dostojanstvu, o zlu in dobrem, o pravici in krivici. Verjetno bi lahko živeli skupaj in si prizadevali za zapleteno svobodo v 21. stoletju. Poanta ni v tem, ali se lahko kaj naučimo iz zgodovine, temveč v tem, da se mora vsaka generacija znova opredeliti do zla in dobrega ter s tem definirati svojo etiko, moralo in vrednote. To je smisel kartezijskega dvoma in zahteve po prevrednotenju vseh vrednot ter potrebe po novi zgodovini. Ne gre za to, ali smo čut za zlo in dobro prinesli s seboj na svet (J. W. Goethe, 1749–1832) ali smo si ga privzgojili v družbi (K. Marx, 1818–1883), temveč za to, da ga moramo, tako kot čut za Boga in metafiziko (J. Maritain 1882–1973), preverjati v vsakodnevem življenju.

Boj za resnico o preteklosti kaže resnico o naši današnji etiki, morali in vrednotah, ki določajo našo odgovornost. Brez odgovornosti zgodovina ne more biti učiteljica življenja. Vest zahteva, da odkrivamo kdo, kdaj, kje, kako in zakaj je moril. In vest ni nič drugega kot potreba ali sinonim za pravičnost. Zato moramo zahtevo po opravičilu, kesanju, povrnitvi škode, pokopu umorjenih, vpisu v knjige mrtvih, izdaji potrdil o umorjenih razumeti kot zahtevo po pravičnosti. Brez pravičnosti ni zadoščenja za krivice.

Iskrenost žrtvovanja za resnico

Alahovi mučeniki so iskreno prepričani, da svoja življenja žrtvujejo za edino resnico. Prav tako verjamem, da so baskovski in irski teroristi pa tudi palestinski samomorilci in mladi izraelski vojaki, ki se med seboj ubijajo, iskreno prepričani, da je pravica na njihovi strani. Ali je bilo iskreno prepričanje partizanov in domobrancev, ustašev in četnikov, da se borijo za domovino? Čigava iskrenost je prava in čigava lažna, glede na to, da se v imenu istih idealov neusmiljeno pobijamo? Vprašanje iskrenosti samo še bolj zapleta problem zla, saj nismo gotovi, ali je smotno upoštevati samo dejanja ali tudi motive.

Iskrenost, ki je vrednota ali vsaj vrlina, ima politični pomen. Iskreno žrtvovanje za resnico, ampak samo za resnico, je bilo vedno plemenito. Nekje sem prebral, da so bili Turčini in Mohamedanci, ki so umirali za islam in se žrtvovali za krivo vero, od nekdanj neumni in zapeljani. Za katolike so neumni in zapeljani protestanti, Židje in pogani. Za revolucionarje so taki kontrarevolucionarji, za Žide Arabci, za Sunite Šiiti in za katolike pravoslavni. Tudi dejstvo, da so vsi tudi iskreno verovali v prav in dobro, jim ni nič pomagalo; pomembno je bilo imeti prav oziroma,

z drugimi besedami, biti na strani zmagovalcev. Na zahodu je pri odkrivanju resnice, tako kot v drugih zadevah, pomemben uspeh, in ne motiv. Če vam nekdo reče, da verjame, da je trikrat tri petnajst; in drugi, da tega ne dela, da bi vas jezil, ali ker je napihnjen ali podkupljen, temveč v to iskreno verjame, bi odgovorili, pa kaj potem, to, kar pravi, je čisti nesmisel. Bolj so iskreni, bolj so nevarni, pravijo verniki ene vere za vernike druge vere, socialisti za klerikalce in fašisti za marksiste. Zimzelene so marksistične žaljivke, da je tudi najiskrenejša "vera opij za ljudstvo" in "duša sveta brez srca"; in "molitev vzdih zatiranega bitja", ki oddaja "svetniški sij trpljenja". Strinjam se z biologom in teologom Jacquesom Maritainom, da "so to kritike krščanskega sveta in karikature vere, ne pa iskrene religioznosti".

Iskrenost je pomembna; odkar je, vemo, da obstaja več kot en odgovor na katero koli vprašanje – in to je pravi pluralizem, na pa tudi relativizem. Zaradi tega moramo upoštevati motiv, in ne samo posledico, upoštevati moramo iskrenost, ne le uspeh in zmago. Verjamem, da so mojega očeta vodili iskreni motivi, da je šel v partizane, in prav tako očeta pokončnega intelektualca Petra Kovačiča Peršina, da je šel med domobrance; in to velja za tisoče očetov, mož in bratov, ki so se bojevali po lastni volji ali bili v to prisiljeni. Peršin in jaz morava razumeti, da so, v državljskih vojnah, potomci zmagovalcev in poražencev samo še poraženci. In ker smo danes vsi poraženci, ne sme biti pretežko za nas enako razumeti prekletstvo vojne, v kateri so se naši očetje ubijali med seboj, ne glede na to, na kateri strani zla so bili. Niti kolaboracija niti partizanstvo nista kazniva, šele zločini enih in drugih so. Razumeti moramo, da je v najtežjih trenutkih in takrat, ko nam gre dobro, možnih več pravih odgovorov in šele čas lahko pokaže, ali so bili napačni. Empatija in sočutje sta torej zapovedani vrednoti, kadar sodimo druge.

V naši politični kulturi je iskrenost naivnost, ki se kaznuje. Politika je za nas prej večšina pretkanosti kot pa tehnologija dobrega življenja. Od Platona sem je bistvo politike in njena temeljna naloga skrb (*epimeleia*) za obstoj vseh državnih skupnosti in s tem celotnega človeštva; in zato je politična dejavnost povezovalna znanost (*synthetike episteme*). Za nas Slovence je to še vedno pretežka naloga.

Odpušcanje, usmiljenje, prizanašanje

Evolucijo človeka kaže njegova ustvarjalnost, ki je neustavljiva in nepovrnjiva. Kar človek enkrat iznajde ali odkrije, nikoli za vedno ne

zavrže. Velika judovska intelektualka Hannah Arendt, ki je proučevala holokavst in zelo globoko prodrla v bistvo, govori o banalnosti zla. Sam mislim, da zlo ustvarja zelo zapletene odnose; zločin in krivda na najgloblji človeški ravni povezujeta preteklost, sedanost in prihodnost. Velik napor je potreben, da lahko v dejanskem življenju dobijo svoj smisel pojmi, kot so: spoznanje, priznanje, kesanje, obljuba poboljšanja in pričakovanega usmiljenja. Še težje je s pojmi, kot so: odgovornost, krivda, kazen, pravičnost, zadoščanje, odpuščanje, maščevanje, sprava itd. Ko hočemo, kot posamezniki ali družba, urediti svoj odnos do velikih zločinov, se pokaže, da se poznejše generacije ne morejo ničemur izogniti, nič pozabiti, nič preskočiti in še najmanj prikrivati. Samo tako je mogoče odgovoriti na kdo, kdaj, kje, kako in zakaj.

Za verne je odpuščanje najboljšo zdravilo za to, da se lahko nadaljuje, globoko ranjeno in deformirano, življenje preživelih žrtev in zločincev ter njihovih potomcev. Odpuščanje je nujno za spravo, in verniki odpuščajo, sicer niso verniki. Z "dobrimi" lahko živimo, z zlimi ne moremo in zato odpuščamo, pravijo verniki. Ali lahko tudi ateisti sprejmejo te argumente in odpuščajo velikim zločincem? Pri tem ne smemo spregledati, da so ti zločini tako hudi, da v pravnem smislu nikoli ne zastarajo; to pomeni, da države in mednarodna skupnost ne najdejo moralnega temelja ali pragmatičnega razloga, da bi jih "odpustile" z zastaranjem. Ateisti in agnostiki smo v težavah, saj nimamo nobenega trdnega moralnega temelja, na katerem bi zgradili posvetno etiko, ki bi racionalno vodila k odpuščanju. Tako etiko lahko ustvarijo samo teologi z razlago božje besede. Bistvo vere je v verovanju in ne v vpraševanju (dvomu), neverni pa vprašujemo zato, da lažje upamo (verujemo). Mislim pa, da tudi verni nimajo "božjih pooblastil", da bi odpuščali velikim zločincem.

Odpuščanje pomeni, da se medsebojno odvežemo posledic naših dejanj. To moramo storiti, sicer ne bi mogli živeti naprej, trde verni in modri. Hannah Arendt pravi: "Če tega ne bi bili sposobni, bi se naša sposobnost delovanja omejila na eno samo dejanje, katerega posledice bi nas, tako v dobrem kot slabem, zasledovale dobesedno do konca življenja. Bili bi žrtve svojega lastnega delovanja kakor čarovniški učenec, ki se ne more spomniti odrešilnih besed: Besen, Besen, sei's gewesen, nich findet. ... nemočni bi bili izpostavljeni temi človeškega srca, njegovim dvoumnoštim in protislovjem, zgubljeni v labirintu samotnih občutij, iz katerega nas lahko reši samo klic soljudi ..." (Op. a.: "Besen, Besen ..." je nekakšna različica abrakadabre ...)

Zelo plemenita je misel o nujnosti odpuščanja! Sam menim, da je zlo, ki ga lahko odpuščamo, in je zlo, ki ga ne moremo odpuščati, ker tega ne

dovolita natura in kultura. Ali res lahko vse zlo vračamo z dobrim, kar odpuščanje je? S čim naj potem nagradimo dobro? Tista ljubezen, ki zahteva, da nastavimo še drugo lice, rojeva mučenike, kar druge nagovarja k maščevanju za krivice, ki so jih pretrpeli. Odgovor na zlo ne more biti dobrot, ampak pravičnost, samo tako je mogoče doseči zadoščenje in stvari spraviti v človeški red.

Pri teh težkih zadevah si moramo pomagati z vsem, kar imamo, tudi z vero. Tukaj mislim tudi na Cerkev, čeprav je s komercializacijo odpuščanja, prodajo odpustkov povzročila razkol in verske vojne in trajno nezaupanje pri nevernih. Odpustki so neodpušljivi, saj niso odpuščanja. Cerkvene ekonomije in morale imajo pogosto hujše slabosti od posvetnih. Papež Janez Pavel II. je po letu 2000 večkrat prosil za odpuščanje za 400 let stare zločine Rimske cerkve. Očitno, tako kot jaz, navaden človek, meni, da se bistvo zločinov prenaša z ene generacije na drugo. Vendar je papeževo kesanje in obžalovanje brez – doktrinarnih in materialnih – posledic za današnjo Cerkev. To je bolj načelna prošnja za odpuščanje za grehe neznanih storilcev, čeprav je isti papež ob neki drugi priložnosti rekel, da imajo zločini svoja imena in obraze. Če bi papež omenjal, na primer, imena papežev inkvizitorjev, bi s tem podvomil o njihovi nezmotljivosti in morda bi kdo celo zahteval vrnitev pred stoletji zaplenjenega premoženja itd. Tudi božji namestnik ve, da realnost ne prenese preveč pravičnosti naenkrat!

Vsekakor je največjo moč odpuščanja v človeških zadevah dokazal Jezus iz Nazareta, "ki je v vsem podoben človeku samo v grehu (zlu) ne". Odpuščanje stoji na zapletenih teologijah. Kaže, da nam lahko grehe odpustijo samo brezgrešni; torej, da nas grešne lahko odrešijo samo brezgrešni, kot je bil Jezus. Ali lahko Bog odreši tudi največje zločince? Ali so pri tem verni v prednosti pred nevernimi ali pa bo za verne kazen strožja? Za ateiste so cerkve občestva grešnih, ki prepoceni obljublajo nebesa.

Evangeliji na srečo niso zapletene teologije, prej so zgodbe iz resničnega življenja prvih apostolov in kristjanov ter problemov, ki so jih imeli z judovskimi in rimskim oblastmi. Samo v resničnem življenju nastajajo resnične potrebe in iz njih resnične vrednote. Jezus je v priliki o mrtvoudnem, proti farizejem in pismoukom, zastopal stališče, da ni samo v domeni Boga odpuščati grehe, temveč "da ima Sin človekov oblast na Zemlji odpuščati grehe" (Lk. 5, 21–24). Poudarek je na Zemlji. Skratka, ljudje si moramo odpuščati med seboj in potem nam bo odpustil tudi bog. "Bog nam odpušča naše dolge, kakor tudi mi odpuščamo svojim dolžnikom" (Prim. Mt. 18, 35 in MK 11, 25 itd.). Tukaj je poudarek na dolžnosti človeka, da odpušča. Moralni temelj in potreba, da si med

seboj ljudje odpuščajo, izhaja iz predpostavke, da ne vedo, kaj počno. In tu smo pri bistvenem; dolžnost odpuščanja med ljudmi ne velja za tisto zlo, ki ga človek načrtuje vnaprej. Veliko zlo namreč zahteva vztrajnost, sistematičnost, načrtovanje, logistiko, tehnične in vojaške priprave. Zahteva sinergijo pravnih, znanstvenih in represivnih organov države ter političnih in verskih organizacij.

O velikih zločinih Jezus meni, da jih lahko odpusti ali jim sodi samo Bog na dan poslednje sodbe, "ki v zemeljskem življenju nima nobenega pomena, razen da z njo strašimo žive". Če kot ateist prav razumem, gre za dvoje: prvič, umori čarovnic, krivovercev in znanstvenikov na grmadah, ubijanje Indijancev, mučenja, velike osvajalne vojne, koncentracijska taborišča nacistov in komunistov so zločini, ki si jih ljudje med seboj ne morejo odpuščati, niti jih ne more odpuščati Sin človekov, Jezus Kristus; in drugič, pri poslednji sodbi ne gre za odpuščanje ali odrešitev, temveč bo vsakomur povrnjeno glede na njegova dela. Poslednja sodba, na koncu zemeljskega časa, je zamišljena kot zmaga pravičnosti po enostavnem principu roka za roko, oko za oko, zob za zob.

Zato menim, da lahko dolžnost medsebojnega odpuščanja, pozabljenja, oproščanja itd. velja le za manjše vsakodneвне svinjarije, ki si jih delamo, "ne da bi vedeli, kaj počnemo". Ne velja pa za vse naklepne zločine, ki jih dolgo in vztrajno načrtujemo, najprej v srcu, in nato izvedemo skupaj z drugimi. Ti zločini niso odpustljivi in se bodo tehtali ob "poslednji sodbi". Veliki zločinci si ne morejo odpuščati med seboj, niti jim ne moremo mi, njihovi otroci, niti tega ne morejo naši otroci. Največ, kar lahko storimo, je, da preteklost razumemo enako – kot strahovito nesrečo za vse – in da to pojasnimo svojim otrokom. Vprašanje krivde in kazni za zločince je vprašanje pravne države, ki je prvovrstno politično vprašanje. Prva dolžnost države je pravičnost.

Moralni temelj za ukinitev smrtne kazni je prepričanje, da je življenje, tudi velikih zločincev, samo po sebi vrednota in da ga je potrebno ohraniti; in drugič, da je človek zel zaradi osebnih lastnosti (pohlepa, škodoželjnosti, ugleda, oblastiželjnosti, potrebe po priznanju in uničevanju) ali določene okoliščine (bede, odrinjenosti, ponižanja, strahu, brezperspektivnosti). Zato smo za vsakega, tudi najslabšega, človeka dolžni skrbeti, sicer lahko postane tako slab, da bo uničeval druge in sebe. Za druge smo odgovorni tako kot za sebe. Iz teh izhodišč o vrednosti življenja izhaja naša dolžnost, da življenje, tudi s silo, ščitimo, kadar ga ogrožajo tirani. Iz teh premis veje nekakšen epistemološki optimizem, da je človek "popravljivo bitje" in zato je dolžnost družbe ustvariti take

okoliščine, v katerih bo človeško zlo minimalno. Optimizem vzbuja to, da nekatere družbe, na primer skandinavske, že delujejo tako.

Usmiljenje ali prizanašanje premaganim je tradicija, če gre za isto družino in: Platon, kadar gre za razprtije med grškimi državicami (*stasis*), v *Državi* priporoča: "Prav bi bilo, da Grki prizanašajo drug drugemu." Ta nasvet seveda ni veljal za vojno z barbari (*polemos*); njih je bilo potrebno iztrebiti, ne samo premagati. Večja je tradicija neprizanašanja premaganim. *Vae victis*, gorje premaganim, so rekli Rimljani; tako so ravnali katoliki s protestanti in pravoslavnimi; nacisti z Judi, Slovani in Cigani, komunisti z razrednimi sovražniki, Srbi z Albanci in Američani z Indijanci.